Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Кандидаттар-биле ужуражылгалар

ДЕТКИМЧЕ КӨРГҮЗЕРИН ДИЛЭЭННЕР

Тыва Республиканың Президентизинге кандидаттар Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак биле республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чиңгине директору Б. Т. Санчи оларның соңгукчулар-биле ужуражылгалары уламчылавышаан.

Президентиге кандидат Ш. Д. Ооржак. Өвүр районнуң Саглы, Солчур, Чаа-Суур, Хандагайты, Торгалыг, Ак-Чыраа суурларга барып, соңгукчулар-биле ужуражылга хуралдарын эртирген.

Суурларга болган ужуражылга хуралдарынга кандидаттың бүзүреттирген кижизи райкүүскомнуң херектер эргелекчизи Ш. Саая Президентиге кандидаттың допчу намдарын, ажыл-чорудулгазын чыылганнарга таныштырган. Ш. Д. Ооржак Президентиге төлептиг кандидат дээрзин ол айыткаш, соңгулдалар хүнүнде бадылаашкынын бээринче соңгукчуларны кыйгырган.

Президентиге кандидат Ш. Д. Ооржак ужуражылга хуралдарынга чүве чугаалааш, бодунуң программазының кол утказын, Тыва Республиканың чазаа ажылчы чоннуң аъш-чем, үлет-пүр барааннары-биле үзүктел чок хандырар дээш чүү кылып турарын, моон соңгаар канчаар ажылдаарын допчузу-биле таныштырган.

Хандагайты суурга болган хөй кижи кириикчилиг ужуражылга хуралынга соңгукчулар О. Монгуш, Н. Ооржак, А. Семис-оол болгаш өске-даа суурларга болган ужуражылгаларга сайгал бергеннер Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың ажыл-чорудулгазын чүүлдүгүнүп деткип, Президентиге төлептиг кандидат дээрзин айтып, соңгулдалар хүнүнде ол дээш бадылаашкынын бээр чаңгыс эп-сеткилдиин илереткеннер. Оон аңгыда чамдык чүве чугаалаанар ажылчы чоннуң социал камгалалынче оңза кичээнгей салырын, ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлээринге деткимче, дуза көргүзерин даргадан дилээннер.

Президентиге кандидат Кызыл, Чаа-Хөл, Тес-Хем, Эрзин районнарының ажылчылары-биле ужуражылгаларны эртирген.

(Бистің корр).

Республиканың политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 42 (14766) 1992 чылдың март 3, вторник

Тагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

Кыштаглаашкын:

байдалды көрээли

КАРА-СУГДА САЙГЫЛГААН

Олар мал ажылынга чээрби чыл ажыг ажылдап келген. Ол үениң дургузунда тонна-тонна дүктү дужаап, муң-муң хураганнарны өстүрген.

«Сүт-Хөл» совхозтуң малчыннары Самбуу Шавыраа-евич биле Бобууштай Мартын-ооловна Монгуштарны чүгле районда эвес, а республикада мурнакчы малчыннар деп санап турар. Моон мурнунда чылдарда олар төрүүр хой кадарын чораннар. Эрткен чылын улуг хойларын дужаап берипкеш, кыс хураганнар алган.

380 баш хураган хүлээп алгаш, хүр кыштадып турар. 25 тонна сигенни боттарының күжү-биле кезип белеткээн. Чарба, сула дээн чижектиг чем курлавырлары база бар. Күжү кошкак бежен ажыг хураганны тургузу азырап турар.

Бо чылын олар күрүнеге чүгле дүк дужаар планныг.

Малчын өг-бүленің амыдырап орары эки. Кыштагда сайгылгаан кииртинген, телевизорну көрүп орар. Чунар-бажыңны боттары кылып алганнар.

• • •

ХОРАТПАС ДЭЭШ

Республикада мал кыштаглаашкынының байдалы нарын. Хөй оолдаашкыны үргүлчүлеп турар, а хураган камгалап алырының талазы-биле хемчеглер алдының турза-даа, чаш мал хоравышаан.

Бай-Тайга районда бөгүнге чедир дөрт муң ажыг хой оолдаан. Ол дээрге төрүүр бүгү хойнуң чээрби ажыг хуузу-дур. «Мурнакчы» совхозта эң-не хөй хой оолдаан. Амдыызында 1340 баш хойдан 1265 хураган камгалап алдынган.

«Кара-Хөл», «Кызыл-Даг» совхозтарда эрткен чылдагы ынай, хураганнар хөйү-биле хораан. Ынчалза-даа бо чылдагы хураганнарда хорамча чок.

Ниитизи-биле районда эрткен чылын январь айда 271 пээр мал хораан болза, бо январь айда 615 баш четкен.

Ынчалзажок районнуң мал ажылының талазы-биле тускай эртемниглери, совхозтар директорлары мал бажын хорапас дээш тодарган хемчеглерни дарый ап чорудуп турар.

• • •

БОТ-БОТТАРЫНГА ДУЗАЛАШПЫШААН

Александра Хертүй-ооловна Ооржак Таңды районда «Сосновское» бүдүрүлге ажыл-агый каттыжышкында хой кадарын турар.

Ол боду пенсионер. Эрткен чылын төрээн чүс хойга онааштыр 84 хураганны алган. Дүк планын күүсеткен.

Бо чылын байдал дыка багай. Баштайгы хар чаггаш, эрээн. Дошталып калган. Хойлар чер оттаар арга чок болган. Оон ужурундан ара салып турар, азы хураганнар өлүг төрүттүүп турар.

Хоочун малчын бодунга хүлээп алганы 480 баш төрүүр хоюндан 370 хураганны камгалап алган. Ынчалза-даа оларны бут кырынга быжыктырар апаар. Оглу Саша аваазынга дузалажып турар. А уруу Айлана чыл санында хой төрүп эгелей бээрге-ле, сакманчылап келир. Ол бо чылын 80 хураганны алгаш, доруктур азырап эгелээн.

• • •

АРТЫК КЕЗЕКТЕР ТЫВЫЛБАЗЫНДАН

«Тээли» совхозта техника септелгезинде бешалды кижи составтыг 4 звено ажылдап турар. Совхозта аңгы-аңгы маркаларлыг 27 трактор бар.

Септелге ажылдарын декабрь эгезинден эгелээн. Бо хүннерде 9 МТЗ-80,3, ЮМЗ-6, бир-бир Т-150, Т-25, МТЗ-82 маркалыг тракторларны бүрүн септеп доосканн. Ам 8 тракторнуң септелгезин доозарының кырында келген. Септекчилерден Тыва Республиканың улус депутады Сергей Ногайның 6 кижилиг звенозу боттарының септезе чоруур тракторларын колдуунда доозуп турар.

Звеноларда онаашкан ажылынга харыысалгалыг, кылган ажылы эки шынарлыг деп мактадып турарлар хөй. Оларга аныяк механизаторлар Николай Успун, Борис Кандан, Сергей Чорбаа, Михаил Маңгыл-оол болгаш өскелер-даа хамаарлыр.

— Совхозтуң 26 автомашиназының 17-зи шимчеп чоруп турар. Тозу септелгеде. Мунган машинаазынга камныг, үүрмек септелгелерин үе-шаанда кыла шаап алыр, кывар-чаар материалдарга камналгалыг Шивит-Сүрүн Сандуу, Василий Хертек, Дондуп Сеңги-Доржу, Сергей Иргит дээн ышкаш чолаачылар бар —деп, совхозтуң кол инженери Авыр-оол Көк чугаалады.

Амгы рынок үезинде өртек-үненин хемчээл чок өскени-биле артык кезектер чагыдып, тып алыры эң берге айтырыг болуп турарын, автомашиналарга дугуйлар, аккумуляторлар, от кезектери, моторнуң артык кезектери, МТЗ-80 тракторларның насостары, гидросистеманың үлекчилери, подшипниктер, карданнар, кожуг машиналарынга андазын бистери болгаш өскедаа херек кезектер чок бооп турарындан септелгеде машина-техниканы чогуҳр хуусаазында кылып доозарынга улуг бергелери, моондактарны таварыштырып турар дээрзин хомудал, хараалал-биле кол инженер чугаалаар болду.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

Хууда бодал

ЧАРЫГДАЛЫВЫС КӨВҮДЭЭШ ТУРАР-ДЫР

Бо берге үеде орулгалыг болурунуң аргаларын дилеп, продукцияның хемчээлин көвүдедир, ооң шынарын экижидер, бүгү чарыгдалдарны эвээжедир айтырыгларны шиитпирлеп чадап турар бис. Малчын-даа, удуртукчу-даа, специалист-даа бодунуң кылып турар ажылын хүн бүрү шын хуваан, кызымак ажылдавас болза, экономиктиг реформаларның күүсеттинмейн баары көскү бадыткал апаар. Ындыг болганда ажыл-агыйны углап башкарарын, кандыг угланыышкынче киирерин бодап, санап өөренири чугула болуп турар. Ону өзулуг-ла ажылхерекчи, бот-тускайлаң ажылдап шыдаар, тывыгыр, сагынгыр ээлерге дамчыдып бээри негеттинип келген. Ынчалза-даа бистің «О. Шыпаа» совхозтуң амгы байдалын алгаш көөр болза, ол негелдеперге дүүшпес, харыысалга кошкак, аян-тээлээр чоруктар бар болу берген.

Бодум мал ажылынга хөй чылдарда ажылдап, ооң аар-берге чымыжын хол-биле кылып келген болгаш, ол кандыг ажыл дээрзиң эки билир мен. Малчын кижи дээрге эът, сүт, дүк ышкаш чугула продукцияларның бүдүрүкчүү-үүр. Ынчангаш бо берге үеде олче улуг кичээнгейни углары чугула деп санаар мен. Ол болза, бир дугаарында, оларның социал байдалын экижидери, чугула херек чүүлдер-биле боттуг дузаны чедирери-дир.

Малчыннарның айда алыр акшазының эвээжин, бир малга онааштыр санаар төлевирнин бичезин солуннарга хөй удаа бижип келген болгай. Ол шын айтырыг. Ону деткиир мен. Мал ажылының чымыжын бодап кээрге, ол оранчок эвээш төлевир. Амгы үеде бо берге байдалдан, хандырылганың кошкаандан, төлевирниң эвээжинден малчынаар күзелдиг кижилер улам-на эвээжеп бар чыдар. Чаңгыс чижектен киирип көрейн. Малга чем кылдыр бир тонна хыыргыыш белеткээни дээш, төлевир бистің совхозта 120 рубль. Ону механизатор каш-ла шак иштинде кылып каар. Ынча түүнүг акша ажылдап алыр дээр болза, 300 хойлуг малчын кижи он хонук ажылдап кээр. Ол хирезинде-ле механизаторлар акшавыс эвээш деп маргыжып турарлар болгай. Кывар-чаар материалдар чедишпезинден малчыннарга чедери, оларның амыдырал-чуртталгазынга дузалаары дыка бергедеп келди. Ооң-биле кады малчыннар түренги байдалче шилчип бар чыдырлар. Автомагазин оларга чедип-даа турар болза, чугула хереглелдің барааннары чок болур-дур, Машина-техника айтырып келген малчыннар суурга 4-5 хонук манаар ужурга таваржыр-дыр, оларны таныыр, билир мен. Суг чедирилгези база ындыг: улуг үзүктелишкинниг. Суг сөөртүр машиналар үрели бээрге, чамдык коданнарга олар 15-20 хонук сүг барбас-тыр. Мында чөптүг чылдагааннар барын билип турар бис.

Оон бир берге чүве—совхоз төвүнден чамдык малчыннарның 45-50 километр ырак турары. Чайын оондаа ырай бээрлер. Оруктар берге. Ынчангаш чолаачылар хүнде чаңгыс рейс кылып четтигер. Орук ара бензин (ону өйлеп турар болганда) төне бээр таварылгалар тургулаар. Чолаачылар аал-оранынга чадагдаа чедип турдулар.

Шүгүмүлел кылыпкаш, удуртукчуларны ажылындан халазын дивейн, а харын олар хойжуларының амыдыралын холга ап, чоруур кичээнгейни олче доктаамал салыр талазы-биле айтырыг көдүрүп тур мен. Өртектер аажок улгаткан бо үеде, малчын-даа, бригадаа хөй орулганы киирип албышаан, чарыгдалдарны эвээжедир дээш ыызар апаар. Ону чедип алыр дээш ажылдап-даа турар бис. Ынчалза-даа төптен ырак черде ажылдап, чурттап турар болгаш суур чоогунда малчынарга көөрде, чарыгдалывыс болганчок-ла көвүдей бээр-дир. Продукцияны бүдүргенивис чеже-даа эки болза, чыл төнчүзүнде санажып кээрге, малчыннарның тус-туста алыр акшазы ажылдап каан орулгазынга четпес болган. Ындыг болганда чарыгдалды эвээжедип болурунуң аргазы бар. Ол чүл дээрге мээн көдүрер деп турар айтырыым ол.

БРИГАДИР ЧУГУЛ АЙТЫРЫГНЫ КӨДҮРҮП ТУР. ЧҮҮ ДЕП КӨӨР СИЛЕР?

Бистің бригаданың малчын турлагларындан 10-20 километр хире черде Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозу бар. База-ла мал ажылдыг ажыл-агый. Бир эвес бистің үш дугаар хойжу бригаданы бүгү девискээри-биле ол совхозка кадыптар болза, чарыгдал дыка эвээжээри билдингир ышкажыл. Ылаңгыя кыварчаар материалдарга дээрим ол. Совхоз төвү-биле аргыжып, кандыг-бир айтырыг шиитпирлеп алырда база эптиг. Аъттыг аргыжып болур. Терге, шанактыг-даа чоруп болгай. «О.Шыпаа» совхоз биле бистің бригадавыс аразынга аъттыг чоруур болза, бүдүн хүннү чидирер апаар. Машина-техника үргүлчү чорбас болганда, малчын кижиге, ооң ег-бүлезинге аарыг-аржык, озал-ондак болу берзе, ынчан дыка берге болур. Ынчангаш бодалым бо. Чаңгыс республиканың хамаатылары болганда кандыг чөрүлдээлер турар деп. Кайы-даа районга, кайы-даа совхозка ажылдаары дөмей-ле ыйнаан. Мээн бодап турарымбиле алырга, ийи совхозтуң кайызынга-даа каража, когарал турбас, харын-даа чарыгдал эвээжээр-дир. Совхозтарның мал одарлары, сиген кезер шөлдери-даа четчир, ынчангаш девискээр айтырыынга чөрүлдээ туруп келбес деп бодаар мен. Ылаңгыя бистің «О.Шыпаа» совхозтуң девискээринде чылдың дөрт эргилдезинде мал одарлатпайн, мал чеми белеткевейн келген, анаа хостуг чыдар шөлдер бар. Берт-Арыг болгаш Орукку хем ол чарыында мал одарладыр кадар оттуг чер, сиген кезер шөл анаа чыдар. Ол девискээрлерге мурнуку чылдарда шээр болгаш бода малдың кыштаглары турган. Оларны бүзүп каапкан. Ону шын ажыглаар болза, анаа бүдүн бригазаның малы кыштаглап болур. Өрүмней казып каан кудуктар безин бар. Ажылагыйжы эвес чоруктан анаала ажыглал чок чыдары олдур.

Бо девискээрге кажаалар тудуп, ону ажыглаар болза, малчын бүрүзү сигенни коданын долгандыр кезип, белеткеп алгаш, кыжын ону шанак-биле сөөртүп ап болур. Хөй чарыгдал үнмес. Совхозка, малчынга ол чеде орулгалыг деп бодаар мен. Мээн бо көдүрүп ап келген айтырыымны деткиирдаа, аңаа удурланыр-даа кижилер бар дээрзин билип тур мен. Ындыг болур-даа ужурлуг. Мээн бо бодалымны Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, Агроүлетпүр эвилели өөренип көөр боор дээрзинге идегедим.

Биче-оол ЛАА.
Тес-Хем районнуң «О.Шыпаа» совхозта бригадир.

ЧАА-ДАА БОЛ, ҮНЕЗИ ХЕВЭЭР

Акша эргилдезин чогуур деннелге боттандырар болгаш садып алыкчыларга эптиг байдалдарны тургузар сорулга-биле саарылгада бар акша демдектеринге немей 1991 чылдың хевириниң 1000 рубль үнелиг саазын акшаларын үндүрүп эгелээн.

Оон-биле кады чаа үнүп эгелээн акша саазыннарының камгалалдыг байдалын экижидер сорулга-биле чаа хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша саазыннарын үндүрерин уламчылап турар. Оларны өттүүндүр кылырын болдурбазы-биле акша саазыннарынга немелде үүлдерни киирген. 50 болгаш 100 рубль үнелиг акшалар үндүрерингe демдээ болур Ленинниң хорек чүрүүнүн дүрүзү чокка акша саазынын ажыглаан. Оларда ССРЭ улустарының дылдарынга айытынган турган акша үнезинин бижимелдери ам чок.

Моон мурнунда үндүртүнген турган 1961 чылдың хевириниң янзы-бүрү үнелиг саазын акшалары, 1991 чылдың хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг саазын акшалары ажыглаттынмас кылдыр элгиже чедир саарылгага турарлар.

Тамара ВИНОГРАДОВА,
Тыва Республиканың национал банкызының начальникинин оралакчызы.

• • •

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайның төп автоматтыг телефон станциязында аныяк инженер Сат Викторович Мерген дериг-хереклерни тургузарынга киржип, шалыпкын ажылдап турар. Оон эштери база ажыл-ижинге кызымак болгаш харылзаа ажылын экижидеринче сагыш салып турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

• • •

«Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 6, 8 база 12 үүлдеринге өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Россия Федерациязының Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

«Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 6, 8, база 12 үүлдерниге дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1 үүл. Айыттынган Хоойлунуң 6 үүлүнүң бирги кезээн дараазында эдилгелиг киирер:

«Көдээ чурттакчылыг черлерниң азы садчы эштежилгелериниң кызыгаарларында хамаатыларга хуула азы коллективтиг сад, огород болгаш мал ажылын, хууда дузалал ажыл-агыйын чорударынга, а ол ышкаш көдээ черлерде юридиктиг албан черлериниге өскеаа сорулгаларга база дача-түдүг кооперативтиринге берген чер участоктары дээш чер үндүрүүн участоктун бүгү шөлүнден дөрбелчин метр бүрүү дээш бир көпеек хемчээлге доктаадыр».

2 үүл. Айыттынган Хоойлунуң 8 үүлүнүн биоги кезээн дараазында эдилгелиг киирер:

«Хоорай черлериниң үндүрүгү РСФСР-ниң экономиктиг девискээрлериниң чайы-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң бадылаанын ортумак ставкаларга, оларның статусун барымдаалап хоорайларның категорияларына, социал-культура курдавырының деңнелиге, девискээрниң төөгүлүг база катап ажыглалга эгилгелиг үнезинге дүүштүр (көдээ ажыл-агый ажыглалтыг черлер-биле, а ол ышкаш хууда дузалал ажыл-агыйы база чуртталга фондузу, дача болгаш сад участоктары, хууда гараштар эзлээн черлерден анты) 2 капсывыча бүгүаар санаар».

8 үүлдүн бешки кезээн дараазында эдилгелиг киирер:

«Чурттаар оран-байың фондузунуң (күрүне, хөй-ниити, кооператив, хууда) эзлээн черлериниң, а ол ышкаш хоорай, суур кызыгаарының иштинде дача участоктарының, хууда гаражтарның турар черинден үндүрүгү хоорайларда болгаш хоорай хевириниң суурларында доктаатган чер үндүрүүнүн ставказының 3 хуу болур хемчээлге саанаар».

Айыттынган Хоойлунуң 8 үүлүнге 6 база 7 кезектерни дараазында хевирге немей киирер:

«Хоорайларда болгаш ажылчын суурларда турар дача участоктарының болгаш хууда гараштарның оларга бээри-биле доктаатган нормадан ийи катап чедир ажыг турар шөлүнге үндүрүгү хоорай черлериге чер үндүрүүнүн 15 хуузу хемчээлге, ийи нормадан ажыг турар кезээнге —долу ставканың хемчээлиниге тыртар».

«Хоорай, суур девискээриниң иштинде көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерден, хууда дузалал ажыл-агыйларындан, сад эштежилгелериниңден үлүрүгү бир дөрбелчин метрден 1 көпеек хемчээлдиг кылдыр доктаадыр.

3 үүл. 12 үүлдүн 4 пунктузун дараазында эдилгелиг киирер:

4) күрүне бюджединиң азы профэвилел акша-хөрөнгилериниң күсели-биле акшаланынар культура, уран үүл болгаш кинематография, өөредилге, кадык-камгалал албан черлери, спорт-кадыкшылыг комплексери (курорт албан черлериниңден анты), бойдус, төөгү болгаш культура тураскаалдарының камгалалының күрүне органнары, а ол ышкаш чүдүлгеге ажыглап турар бажың-балгазы күрүнеден төөгүүн, культураның база архитектураның тураскаалы кылдыр камгалаттының турар черлерде шажыңчүдүлге каттыкыышкынары.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Россияның Советтер башкы.
1992 чылдың февраль 14.

Чер-черден медээлер

МОСКВА. Россияның чазааның оралакчы премьери Егор Гайдар телевидениениң Россия дамчыдылгазынга чүве чугаалааш, байдалдың турумчуп быжыгарынга илерен орар барымдаалар амдаа дыка чегей деп айыткан. Реформаларның ийиги үечадазында чазактың кол сорулгазы болза, одаар чүүл аймаанга өртектерни хостуг болдургаш, акша үнезиниң бадарын 50-70 хуу деннелге тудары болур деп айыткан.

Рынок механизмнерин ажылдадып киирери бүдүрүлге темпилериниң баларынга албан чедирер. Ынчан экономикада карылгалыг адырлар дораан илергей апаар. Россияның байдалдарында ындыгларга шериг-үлетпүр комплекизин, мелиорация системазын, улуг хемчээлдиг көдээ ажыл-агый машина тудуушкунун база аар машина тудуушкунун хамаарыштырып болур деп, Е. Гайдар демдеглээн.

Иштики өртектерни делегей өртектеринге чоокшуладыр дугайында чазактың планнары-биле холбаштыр ажыл төлевириниң, шалынның хемчээлиниң бот-боттарының аразында дүүшкээнин дугайында айтырыгга харыылап тура, ол 1993 чылда Барыын Европа чурттарында байдалдың деннелинге үнери болдунуп болурун айыткан.

Оон ангыда Егор Гайдар фермерлерге чазактың магдылалдарын бадыткаан, черни хуужударынга болгаш банк чээлилерин алырынга улуг хемчээлдиг деткимчени ол аазаан.

• • •

МОСКВА. РосИТА-СЧТА-ның чагыын өзугаар Москваның социология агентилели хөй-ниитиниң саналонал илеведнишкинин чоруткан. Россияның Президентизинин болгаш чазааның келир күске чедир чуртта социал-экономиктиг байдал элээн чүгээртей бээр дээн чижектиг аазаашкынынга айтырыгларга харыылаанларының колдуг кезии бүзүрексевейн турар. 31-45 хар чедир назылыг айтырыгларга харыылаан мун кижинин 59 хуузу, ажылыннарның болгаш дээди эртемниг албан-хаакчыларының 54 хуузу ындыг харыыны берген.

Оон-биле чергелештир москвачыларның хөй кезии Россия Федерациязының Президентизинин болгаш чазааның рынок экономиказын турузарынче угланган стратегизын деткип турар. Айтырыгларга харыылаанларның 50-60 хуузу садыгның болгаш ачы-дуза албанының бүдүрүлгелерин хуу өнчү кылдыр шилчидерин деткээн, 49 хуузу үлетпүр бүдүрүлгелерин хуужуларын деткээн. Чазактың хемчеглерин деткивейн турарларның саны найысылалда эвээш, 25 хуу четпес.

• • •

ВЛАДИВОСТОК. Приморье крайның шупту бүдүрүлгелеринде неделада үш хүн ажылдаар ажыл неделязын киирген. Ол хлеб комбинаттарынга, сут заводтарынга болгаш эт комбинаттарынга хамаарышпас. Ону кииргениниң чылдагааны болза, электри энергизының чедишпези болур. Хөмүр-даш чедир келбейн турарындан Приморье ГРЭС, Артем, Партизанск болгаш крайның өске-даа хоорайларының чылыг төптери электри тогун чедир бербейн турар.

• • •

КОЛЬЧУГИНО, (Владимир область). «Кольчугинчиниң үнү» солуннун журналистериниң баштактаныы сагышка кирбээн түннелдерлиг болган. Хоорайның биче Соведи редактор З. Лемехке бүзүревезин чарлаан болгаш хоорсоветтин даразында сессиязынга оон ол ажылынга артарының дугайында айтырыгны тургускан.

Оон чылдагааны үүг болганыл дээр болза, солун хоорайның аэродромунга америк «Боинг» самолёт хонуптуп, күзелдиглер гуманитарлыг дузаның белектерин ап болур.

А мындыг чергелиг баштактаныг бо берге үеде, магазиннерниң делгиирлери куруг турда, кандыг түннелдерге чедирип болурун солун ажылдакчылары баш удур болап көрбейн барган. Эң бичин-даа самолёттар хоорайның аэродромунга пат боорда хонар деп чүвени биле тура-ла чурттакчылар ындыг медээден баштай өөрүп, амырай берген, ол баштак болганын билгеш, киленнеп, шыныгып эгелээн. Ам редактор ажылындан үндүртүр чыгаан.

«ШЫНГА» КЕЛГЕН ЧАГААЛАРДАН

Эрзин районнуң харылзаа белдириниң начальнигинин кичээнгейинге

ЫРЛАП КӨРЕМ, РАДИОМ

Редакцияже ийи чагаа бижээн мен. Ол чагаалар чырыкче үнмейн барган.

Чыллдагаанын тодарадыйн. Бирги чагааны 1989 чыллың чазынында бижээн мен. Ынчан ыыттавас радио дугайын бижип алгаш орумда, радио катап ажылдай бээрге, ону ора соккаш, октапкан мен. Ийигизин ол-ла чылдың күзүнүнде бижип алгаш, үр ыыттаваан радиом катап аная аппарга, бодумга арттырып алган мен. Оон бээр үш чыл болуп тур. Ол аразында ийи-үш-даа чаа радио салып каптым. Өөрээштин бе? Кайын ындыг боор. Ам шуут-ла чөгелим төнүп калды. Оок эрги «хоочузу» киргенден бээр үр апарган.

Радио дынаваска, дүлей-биле дөмей-дир. Ылангыя кедээ черлерге ол дыка улуг ажыктыг. Чүге дээрге чуртта, республикада, районда болуушкуннарны бистер солуннарны мурнай оон дыңнап, билип алыр болгай бис. Оон ажыктыының бир чижээ мындыг: мээн бажыным школадан бир километр черде турар. Кыжын соок күштели бээрге: «Бичии классар өөренирчилери бүгүн өөренмес» деп Эрзинден чарлаптар. Бис радио чок болганывыстан чарлал дыңнавайн, ургуларывысты өөредип чорудуптар бис. Бичии кижилер доңуп чорааш чеде бээрге, эш-оорум келбээн боор-дур. Чаактарын ужуудуп алгаш келген үезин база турду. Оон ынай солун, сеткүүл өртээ аартаан бо үеде пенсионерлерге, инвалидтерге, аныяктарга, хөй ургулардыг ада-иелерге дыка ажыктыг деп бодаар мен.

Бистин радиовус ажылдаваныдан бээр ам үр апарган. Чамдыкта сымыранып келгеш, оон база чиде бээр-дир. Бо эртем-техника сайзырай берген үеде, аная кара баш-биле бодаарга, радио транзистор, телевизор болгаш өске нарын аппаратуралар ышкаш эвес, бодуун эт-ле-дир. Оон ажылдавайн баарынын чылдагааны чүдел? Мыя бо бөдүүн айтырыгга харыыдан бээрин дилеп тур мен.

Николай ДИРЧИНЧАП.
Бай-Даг суур.

ТААН ХӨҢНҮМ ЧОК ИЙИН

Долгандыр турар хүрээлелди, оон байлаан камгалаар ужурлуг бис.

Ынчалза-даа бойдуска ынак эвес, ону дам-на төтчеглеп турар кижилер бистин аравыста эвээш эвес. Кышкы үеде оттулар үүл белеткеп алыр дээш, анаала өзүп турган ыыштарны кайы хамаанчок кезип каптар-дыр. Черде чыдып турар курган калган ыыштарны, сыраларны одаар үүлге үүге ажыглап болбазыл? Ыяап-ла өзүп турган ыыш ужурар-дыр. Ону мен төтчеглекчи чорук деп санап чорчур мен.

Тооруктаар дээш, анаа-ла турган пешту база төтчеглеп, ужурун каптар үүлдер ам-даа хөй. Ыяш-даа болза амы-тынныг. Ынчалза-даа бедик чаагай өзүп орган дытты моторлуг хирээ-биле кыргып каптар кижилер база бар-дыр.

Кыраннарның чугаазын дыңнап чоруурга, өзүп орар ыяш хамаанчок, кадып-чурган калган сыраны безин ужурарда, тыва кижи тейлеп, чалбарын турган, ужуруп алыр дээр-дир. Тооруктаан кижилер пешту ыяапла үрегеп кезип турган хевээ-вуй? Тооруктуң шалбаан, аны дашь-биле, будук-биле мергелеп турган, үүге ыыш ап болбазыл? Кижи бойдустың төлү болганда, долгандыр турар хүрээлелге ужур болур ужурлуг бис. Ынчангаш төтчеглекчилерге таан хөңнүм чок ийин.

Долгаанма ЧАМЗЫ.
Мугур-Аксы.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ЧАНГЫС ТАЛАЛААН АЖЫЫ ЧОК БООР

Сөвлгү үеде улуг-биче дужаалдыг удуртукчуларны бактап-ла, оларның чүү, кандыызын-даа сурап шаг болуп турар апардывыс. Кандыг-даа удуртукчуның бичии-даа бол, кылган ажылын үнелеп билир болзувусса эки боор. Чижээ: «Ол дарга ажылдавас-тыр, дуу дарга келбес-тир, оларны солуур-дур» деп-ле чугаа үндүрер-дир бис. Ынчалза-даа чоннуң негелдезинге хамаарыштыр ажылды эде көрүп, кызып чоруур удуртукчулар база бар.

«О-Шынаа» совхозтуң малчыны мен. Бир кодан төрүүр хойну эрткен чылдын төнчүзүнде оглум-биле хүлээп алдым. Хоювус орту кинр оолдапкан. Коданда 150 ажыг хураган онча-менди доругуп тур. Совхозтуң удуртукчулары төрүүр коданнарже улуг кичээнгейни салып келген. Сугну эккеп турар. Мал эмчилери база бо-ла кээр-дир.

Бистиң ийиги хойжу бригаданың бригадири— аныяк оол Санаа Александр. Ажылды удуртуп башкарары шүүрү кижи-дир. Мал оолдаашкынының үезинде эки үүл эгелеп алган. МТМ-ниң коллективи болгаш совхозтуң чамдык тускай эртемниглери суббота хүннеринде кышталарга чедип кээрлер. Олар мал эмнээрин чорутпушаан, көржек коптарар ажылды база утпастар. Совхоз оларга автобусту, бир тракторну бызыглап берген. Ынчаар органнизастап алырга, специалистер боттарының ажылын база кылып алыр, черле эптиг чорду. Оон кадында кайы кыштагда кайы хире мал чеми артканын база билип ап чоруур. Черле биске, малчыннарга дуза дыка-ла улуг-дур. Дирекцияның талазындан аыш-чем, одаар үүл-биле хандырылгазы база багай эвес. Почта чедирилгезин эки организастаан. Удуртукчу улус амгы үеде эки ажылдаар болза, чон оларны деткиир-даа, хүндүлээр-даа апаар. Бо-ла бүгүнү көрүп олурар болгаш бистиң совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглери черле эки үүле-херек бүдүрер дээш, өлүн хеделип эгелээн-дир деп түүнел кылыр мындыг кижи-дир мен.

Маадыр-оол ТҮЛҮШ.
Тес-Хем район.

ПЕНСИЯЗЫ ЧОК ПЕНСИОНЕР

Шаанда бистиң районга кайгамчыктыг-ла уран талантылыг кижилер чорааннар. Оларның чамдыктары Андрей Үүльдүм-оол, Кара-оол Тумат ийин.

Олар ам Арыг-Бажы суурда чурттап, ажылдап чоруурлар.

Чорук аайы-биле эмир чаа Андрей Үүльдүм-оолга ужуражтым. Бажыңына кире дүштүм. Черле ындыг кижи болгай, ийик улдурар мастер болгаш, улуг-биче кидис идиктерге кажаалаңгаан, узун-кыска хендирдерге ораштынган чай чок олур. Андрей Ыдамович бот-тывынгыр артист, идик кылыр мастерден өске амгы үеним шыырак тоолчузу дээрзин билир мен. Кажан сураглыг тоолчу Тюлюш Баазанайның юбилейи болуп турда, Тыва Республиканың Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, эртемден Зоя Кыргысовна Кыргыстың Үүльдүм-оол дугайында үнелиг, чылыг сөстерин сактып ордум. Ол тоолчу Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң кежигүү үүге болуп болбас деп, Детскимче чокта бүтпес хире айтырыг-дыр.

Ам алдан алды харлыг бот-тывынгыр артист, идик септээр мастер, тоолчу Андрей Ыдамович Үүльдүм-оол мынчага чедир пенсия чогун кайгап кагдым. Оон чылдагааны—күш-ажыл дептери будулган. Арыг-Бажыдан ол шоолуг-ла ыраваан. Хөй чылдарда «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Кожай, Хөлчүк суурларга ажылдап, клуб-даа эргелекчизи, поварлап-даа турду. Партияга Хөлчүкке киргенин сакты-дыр мен. Ол суурларга салбырлар эргелекчилери Тумат Санчы, Түлүш Бүрбүсээн ам-даа ажылдап турарлар. «Күш-ажылдың хостуу» совхозта кадрлар киллдизинин эргелекчизи Биче-кыс Домбаа Үүльдүм-оолду кончуг эки таныыр. Алдан алды харлыг Үүльдүм-оол назы-харыг улгаткан-даа болза, мынчага чедир пенсиязы чок дээш кымны-даа буруудадыр барымдаа менде чок.

Үүльдүм-оолдуң ааг башты игили, аныланда сыгыт-хөмейи, дыңнаксанчыг солун тоолдары, согун ышкаш дурт-сыны сагыжымдан ыравас-тыр, ынчангаш бижидим. Чонуйга өзулуг төлептиг бараан болуп чораан кижи. Культураның, уран үүлүүн ажылдакчылары өгбезинге канчап дузалавазыл, моны номчааш, көрүүр боор дээрзинге бүзүредим.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Мээн чуруумну үндүрүп көрүнерем» деп фото-чурумалы.

НАЗЫН БОЗАГАЗЫН АРТА БАССА-ДАА...

Калдак-Хамар арт. Ол дээрге Тывада сураглыг арттарның бирээзи. Олап ашкан машиналар аная албан доктаар, тыва чоннуң, тыва кижиниң черинге, чуртунга үүдүг-сүзүг-дүр. Ол арт кырынга олар доктаагаш, Калдак-Хамарның каас чараш бойдузун, айдызап кээр арыг агаарын хөрек долдур тынып, хөлестеп чыткылаарлар.

Бистиң машинавыс арт кырынга үнүп келгеш, база чаңчыл өзугаар доктаап турупту. Чолаачы аныяк-даа болза, ужурну билир кижи болган. Мурнувуста бензин дажыр машина база тур. Чолаачызы машиназының алаанда «чушкуттунуп» чыдыр. Ону дораан танып кагдым. Хоочунарның хоочуну Шоюн-оол Балганович Ооржак-ла-дыр.

Ол бистерни көрүп кааш:

— Дыш аразында машинам оруккa улам белеткеп чыдыр мен. Баш удур эвриилерин дыңзыдып ап чорбас болза, талаар чүве. Эдилелинге база багай. Артур, сээн машинаң даажы кандаай чүвел, дом, каңгыраан-кингироон, бир-ле чылдагаан бар-дыр эвеспе! — деп, хоочун чоддаачы аныякты чемелей каапты. Хоочун коктуг деп чүве ол-дур ийин. Чугаа-даа аразында болза, дагдынык-чы хүлээлгезин күүседип, чагыгсөзүн аныяк кижиге берип турар чоддаачы-дыр дээрзин эскерип кагдым.

1949 чылда трактористер дурузун Шоюн-оол Балганович доскаш, откес дег, он чеди харлыында күш-ажылчы баштайгы базымын Эрзин, Тестиң ховуларын «демир-аъды»-биле чарлырын киришкени-биле эгелээн. Ол ажылга он чыл чедир ажылдаан. Тракторист ажылынга ол назынында ажылдап болур турган. Ада бир-ле чылдагаан моондак болган.

Бодундан улгады берген тракторист дагдыныкчы эжи — Далчыр Каңгырының бажыңынга бир эртеи аныяк оол Ооржак кирип кээрге, ол бажыңда чараш кыс турган. Чүге-ле чүве ийик, чүрээ чым-сырт кылынган. Улуг карактарлыг, ак арынныг, согун дег сыныг кыс сагыжындан ыравас апарган. Ынчангаш хос-чай болургала, ол бажыңче базыштар апарган. Ийи аныяк чүректер ноорту чоокшулажып, харын-даа харылзажып, аразында чугаа-даа солчугулаптар турган. Салым кончуг, аныктарны ол соруиза дег, чоокшулаштырып, эгелээн.

1960 чылдың чазынында Шоюн-оол трактору-биле хову турлаандан чаныр орган. Соондан кузов долдур кижилерлиг машина каранадыр орган, артында аныяктар, ырлыг-шоорлуг! Тракторнуң чаны-биле эртип чорда, таныкы кыстың тааланчыг ырын Ооржак дыңнап каан:

«Газиктиң», «УАЗиктиң»
Кабиниге оруксаар мен.
Каадыржаан чолаачывыңа
Ханы эжи болуксаар мен.

Ооржакка трактору чоржан шары дег сагындырган, машинага болаарга, сактырга-ла ону чаңгыс черде баглап кази ышкаш апарган. Таныкы кыс— Бораагай Каңгыровна Далчыңның сеткилин, күзелин аныяк тракторист эскерип каан.

Каш хонганда, Шоюн-оол Ооржак Кызылда чолаачылар курузунче өөренирин-биле хапкан. Алды айлар каранайныр эрте берген. Ооржак эрте чажыңдан-на техниканың дынын тутканы, аная совуургалдыг кижиге өөредилгеге бергедээр чүү деп. Чолаачылар курузун чеднишкиниг доскаш, чолаачы шынылгазын холга алгаш, Тес-Хемге чедип келген. Ооржактың күзели буткен, сорулдаазы чогаан. Күзээн кызы каадыржаан чолаачының кабининге олурупкан. Ол дээрге 1960 чыл-дыр. Оон бээр үжен бир чыл эрткен. Ол-ла чылдан эгелээш, Ооржак чычаанындан дүшээн. Ол ынча хөй чыл иштинде каш янзы маркаларның кандыг машиналарын мунмаан дээр.

Шоюн-оол бо хүннерде Тес-Хемнин септелге-техниктиг будурулгезинде бензин дажыр машинаны башкарбыпаан. Калдак-Хамар арт кырынга чычаанының чамдык кезектериниң эвриилдерин дыңзыдып, магадылап ап турганы ол.

Хоочун чолаачы биле Бораагай Ооржактар он үш ажы-төлду өстурүп кижизиткен. Бораагай Каңгыровна — маадыр ие. Олар ынча хөй ажы-төлду амыдыралдың делгем оруунче үдеп, кижизидип каанар. Оларның ажы-төлүнде кандыг мергежилдиг кижилери чок дээр, башкы, токарь, чолаачы...

Шоюн-оол биле Бораагай чурттаргазында чыраа-саякка ушкажыпкаш, шынаа-хемнер кежир каалама орукбиле чеди бербээннер. Оларның оруун дүй хат-шуурган каш катап силгиваан дээр, хайым хемнер, каштал туруглар чеже удаа дуглаваан дээр. Ол бергелерни ийи кижиниң аразында ынакшылы, күш-ажылга бердингени белени-биле ажыл эртериге дузалаан. Чогум оларның «аас-кежин кайдал?» диже, ажыл-иште ажы-төлде! Он үш кижини азырап өстүрери, оларны доруктурары оюнчук эвес-ле болгай.

Шоюн-оол Балганович Ооржактың күш-ажылын чоңу үнелээр. Оон хөрээн ленинчи юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар каастап чоруур, «Тергиин чолаачы», «Социалистиг чаруштың тиилекчизи» деп хорек земдектери база бар. Оон ынай ол ийи катап Москваже Улус ажылагыйының делгелгезинче чорааны оон шудургу, мурнакчы ажылын хереченлеп турар.

Хоочун чолаачы Шоюн-оол Ооржак бо чылдың март эгезинде 60 хаарлаар.

Алдан харның бозагазын
Ажыр база берзивзе-даа,
Ажыл-ишчи эвес соруун
Ам-даа салбаан, эр-хей сеи.

Чорууп чогунгур, ынчаанын түүгүрүк болзуи чолаачы! Ынчаар йөрээрге артык эвес боор.

Өөлет ЧИҢМИТ.

ДУС-ХӨЛ: сагышка четпес үүлдер

Дус-Хөл Тыва Республиканың чонунуң база өске черлерден келген кижилерниң кадыын экижидип алыр база бир ажыктыг булуну апарган. Эрткен чылын бистер аная дыштангаш, кадывысты экижидип алдывыс, Хуусаа кыска-даа болза, эмчи шинчилгезин эрттиргеш, хөлге кинчаар эштирин, ол кандыг аарыгларны экиртип турарын эмчилерден билип ап, оларныы арга-сүмезин ап турдувус. Пансионат бүрүзүнде удуур-чыдар черлерни таарымчалыг кылдыр кылган чорду. Поварлар аыш-чемни эки шынарлыг кылдыр белеткеп турдулар.

Дыштанып барганывыс эвээш үе дургузунда спорттуу оюннарны, КВН-ни, дыштанылга кежээлерин, конкурстарны, ужуражылгаларны солун болгаш утка-шынарлыг кылдыр эрттирип турган. Ылангыя бот-тывынгыр композитор Каадыр-оол Бегзи-биле ужуражылга, республиканың математика башкыларының (олар аная дыштанып турган) семинары, оларның көргүзүг материалдарының делгелгези ажыктыг, солун болган.

Эки үүлдерни элээн санап кагдым. Ынчалза-даа амдаа шнитпирлезе чогуур сагышка четпес үүлдер база бар.

Ол колдуунда-ла ажылагыйны айтырыглар-дыр ийин. Бис сезон эгезинден ийи хонук озалдай берген бис. Ынчангаш Дус-Хөлге чедир өске машиналар доозуп, хөлезиленип четтивис. Ынчаар чедери белеи эвес чорду. Асфальтылыг орук төнер, хөлче эштери билек, аргыжылга оруу артындада онгул-чиңгил, элезиннелчек болу бээр, ындыг орук-тун дурту он километр хире бар. Эрги чазаглыг орукту чедир кылбаан, ынчангаш ону ажыглаар арга чок. Ону ам асфальтылап көрзе деп база бодалдыг мен. Оон кадында Кызыл — Дус-Хөл аразынга автобус аргыжылгазын үш удаа кылып каарын чугле мен эвес, а өскедаа хөй-хөй дыштанылчылар күзээр боор чораан.

Чайгы сезон үезинде, тур үеде, почта салбырын аная ажылдадыры чоңга дыка-ла таарымчалыг болур. Аалораны, өг-булези-биле, ажы-төлү-биле-даа харылзашкай, телеграмма, чагаа-даа чоруткэй. Ол халас эвес болганда, оон оруга кирип ап база болур-дур. Ye берге, нарын-даа болза, пансионат бүрүзүнге телевизорну, өрзэл бүрүзүнге радиону чүге тургузуп болбазыл? Оларны чедиштир салыры чугула деп көрдүвүс.

«Тиилелге» совхоз Дус-Хөлден ырак эвес болганда, ол ажыл-агыйдан сүттен садып ап, дыштанылчыларны тыва шай-биле хандырып турары күзенчиг чорду. Оон ынай анаа бе хымыдын саларын чүге организастап болбас боор.

Хөлдүн бажында, ортузунда аржаан суг бар. Ону ижери-биле улус үргүлчү ап турар. Ынчалза-даа оон составының дугайында кандыгдаа тайылбыр чок, оода-ла оон кандыг аарыгларга дузалыг болуп турарын калбак ыяшка-даа бижээш, азыр кагза артык эвес-тир деп болдадым. Мээн бо саналдарымны боттандырып көрген болза деп күзелим бар.

Көк-оол САТ.
Өвүр район.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң бойдус камгалаар талазы-биле тускай албаны тургустунгандан бээр үр болбаан. Оон начальнигинге милицияның майору Андрей Бадыргыевич ООРЖАК томуйлаткан. Аная бистин корреспондентивис ужуражкаш, элээн каш айтырыгларны салган.

«СОРУЛГАВЫС МЫНДЫГ»

— Андрей Бадыргыевич, силериң экология милициязы тургустунгаш, үр болбаан болгай. Кол сорулганар дугайында тайылбырлап көрүнерем.

— Долгандыр турар бойдустуң ан-менин, еске-даа дириг амытаннарын, аргаарыгны, черниң байлаан, сугларны, агаарны болгаш өске-даа үүлдерни камгалап карактаары эң чугула айтырыгларның бирээзи болуп турар. Амдыызында бисте 22 ажылдакчы бар. Оларны хөй незин Кызылда база Улуг-Хем болгаш Тоожу районнарда быжыглаттынган.

Чүге дизе сөвлгү чылларда республиканың тайгаларында ан-менин, куштарны, хемнерни, хөлдерни балык-байлаңын, арга-ыышты кам-хайыра чокка хыдып, оон-биле байып алыр дээш, чидбиленип чоруур кижилерниң саны көвүдээн. Моон түүнелинде Тыванын бойдузуу үрелип, төтчеглекчилериң эрге-ажыынче кирип турар апарган. Ынчангаш экология милициязы тургуспас арга чок апарган деп бодаар мен.

— Ажыл-чорудулганарны канчаар боттандырып турар силер?

— Силер билир болгай силер, чижээлээрге, Тоожу дээрге улуг девискээрлиг, үнелиг ан-меннг бай оран-дыр. Ол черниң бойдус курлавырларын кайы хире кам-хайыра чок үрегден, төтчеглеп турганын эрткен ийи-үш чылдың чижектериннен көрүп болур. Ынчангаш ол черге экомилициянын ажылдакчыларын доктаамал тургуспас болза хоржок деп бодаар мен.

А Улуг-Хем район базала четчир девискээрлиг, оон хөй незин тайгалар, хемнер, хөлдер. Сөвлгү мөзээлер өзугаар алырга, ында улуг-биче аңнар, куштар, балык-байлаң база эвээш эвес. Өске талазында, бо район республика иштинин улуг оруунун чаныда болганда, оон кайыдаа девискээрлериниче төтчеглекчилер шаптараазын чок чедип ап турарын база өөренип көрген бис.

А Кызылда ажылдап турар бөлүүвүстүң кылыр ажылдарының хемчээли улуг деп чугаалап болур. Чүге дизе бистер Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды болгаш Эрзин, Тес-Хем база барыын районнарны доктаамал контрольга ап турар бис.

— Андрей Бадыргыевич, силериң бойдус камгалалының милициязы тургустунгаш, ажылдап эгелээнден бээр ам дөрт ай чедип турар-дыр. Кылып чоруткан ажылдарыңарны чижектериннен чугаалап көрүнерем.

— Бистиң ажылывыс чылдың үелериниң аайы-биле аңгы-аңгы угланышкынныг болуп турар. Ынчангаш амгы үеде төтчеглекчилер болгаш бойдуска хора чедирип турарлар-биле демиселди чорудуп турар бис. Эрткен айда элээн каш үүгүшкүннерни организастап, рейдилерни кылдывыс. Оон чижектерни чугаалап берейн.

Мээн оралакчым, милициянын капитаны Валерий Орус-оол, улуг инспектор майор Сергей Кыныраа, чолаачы-милициовери в и с Буян Кара-Сал олар-биле Каа-Хем районнуң девискээринде тайгаларга хыналда чоруттувус. Тайгага чоруп турган бүгү автотранспортту болгаш ажылларын 3 турлаан база ыяш кезикчилериниң 4 бригадаларын хынадывыс.

Каа-Хем ыыш ажылагыйының Мерген хем ужунда ыяш кезикчилериниң бажыңынга киргеш, ИЖ-18 марканың боозун тып алдывыс. Ол черниң таныыылы А. М. Головин чааскаан арткан болду. Өске ажылчыннар Сарыг-Сепче чоруй барган. Боонун эзэн кымыл дээрзин ол билбес болган. Аная тускай акт тургускаш, боонну хавырдывыс. (Ону ИХМ-де дужаап берген бис).

СЭКП-ниң XXV съездиниң аттыг совхозтуң Ишкендер деп черде ыяш кезип турар тракторист Байыр-оол Чоодудан ап какпаларын хавырдывыс.

Бүрен хем ужунда аңнаар черлерден чоруп орган «Буран» деп снегоходту дуне доктаттывыс. Ону башкарып чораан кижи СЭКП-ниң XXV съездиниң аттыг совхозтуң директорунуң чолаачызы М. Ф. Молодых, а артында пассажир — ол совхозтуң директору (!) Н. П. Дубровский боду болган. Директор Дубровскийниң рюкзагын хынаанының түүнелинде аная тооргунуң чаа адырган дерт быжкаа, хан болгаш тооргу дүгү боорашкан аңчы бижек чораан. Ол удуртукчуның чүвүрүнүн солагай талакы карманындан чаа кескен тооргу хинн база тывылган.

Бо чүүлдер кайыын келгенил дээрзин айтырарыыска, ол ону дырбактыга чара соктуруп алган тооргудан кезип алдым деп ол черинге өчөн. Кажан бистер директорну ол черин айтып көрем дээрзиниң дугайында дилээрвиске, шынын чугаалап берген. Чүл дизе ол эртен аңчылар бажынчыгажының чоогунга Дубровский чаңыс дузак салган болган. Дүүш сөөлүнде дузакка тооргу туттунуп калган болган.

Ол черге чогуур документилерни тургускаш, «Бураннын» изи-биле кээривиске, аңчылар бажыңчыгажының чоогунда брезент шоодайда 5 какпаны, целлофан шоодайда чаа өлүрген тооргу эъдин чажырып каан болду. Аная тооргунуң дузакка туттуна берген черин база тыптывыс. Хар адаанда тооргу кежин чажыргаш, бажыңында ораап каан болган. Дубровскийниң кезип алганы бышактары ол аңнын болганын аная тодараттывыс.

Оон аңгыда, ол черлерден кишке салган 2 дузакты болгаш 3 какпаны салган черден уштуп алдывыс. Бо төтчеглекчилер ол черге 37 аныяк ыыштыг үжүргаш, ону аң дузактаарынга белеткеп алган болган.

Маная мындыг чүүлдү база чугаалавас арга чок. Кызылдан ырак эвесте «Тайга» станциязы бар болгай. Аная кээп дыштанып турар улустуң аразында база төтчеглекчилер бар апарган. Ында базала тооргуну болгаш өскедаа дуюглуг аннарны төтчеглеп турары илерээн.

Февраль 14-те болган хыналда үезинде ол черге А. В. Авруцкийниң башкарганы А 74 06 ТВ дугаарлыг «Волга» чедип келген. Оон кады чораан пассажири адын адаваан. А А 30 03 ТВ дугаарлыг «Нивага» хамааты Леонид Чуруто ийи эштиг келгеш, салган дузактарын кезер сорулгалыг чораан. Оон түүнелинде илерээни болза, ол станциядан ырак эвесте, 4 км. черде төтчеглекчилер турлаа бар болган. Олар «Урал» болгаш «ГАЗ-66» маркалыг машиналарны ажыглап турары истелгеден илерээн.

Ам кышкы-часкы сезон келген болгай. Бистин ажылывыс ам-даа улам нарыылаар дээрзи чугаажок.

Номчукчуларга, республиканың чурттакчыларынга мындыг дилеглиг бис. Каяа-даа чорааш төтчеглекчилерге, үрегдекчилерге таваржыр болзунарза, тус черниң чогуур органнарынче, ИХМ-ниң экология милициязынче дарый дыңнадып, Кызылда 3-22-50 телефонче долганар.

Виктор КАРА-САЛ интервьюну алган.

ЧУРУКТА: Бин-Хем районда Суш суурда ортумак школа башкызы Владимир Калзан-оолович Түлүш өөреникчилери-биле калы. Чээрби ажыг чыл башкылаан дуржулгалыг бо башкы школада ыры болгаш хөгжүм кичээлдерни эрттирип турар.

Оон ангыда ол чурулга кичээлдерни база башкылап, уран чурулганың бөдүүн билиглерни өөреникчилерге айтып берип, чылыг үеларде даштыгаа кичээлдедип, Бин-Хемниң чараш чурумалдыг дагларын, сыныварын кыдыраашка чурудуп турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Улуглар болгаш уруглар

АДА-ИЕЛЕР БАШКЫЛААШКЫНЫ

— Быштак чиир сен, уруум, хураганнарын дозуп эккел — дээш, иези пашта изиг сүдүнче таардан аккан сарыг-сугну хымыштан кутказ, быштакталдыр ээдиг булгай берген. Уруу дораан халып чоруткаш, ырадыр одарлай берген анай-хураганнарын аалче ээлдирип, кадарып чоруур. Ол дээрге ажы-төлүн хүлээлгеге, ажылга өөредип чораан ада-иелерниң башкылаашкынының бичии эскертпинмес кезээ-дир. Оон үндезини-биле:

Кадарарда хоюм чараш,
Катап сөглээр авам эки.
Үндүрерде хоюм чараш,
Үттеп сөглээр авам эки —

деп тыва улустун ырызы улуг суртаал-өөредиглиг ханы утканы илередип турар.

«Тыва улустун чаачылдары болгаш өзулалдары» деп 1991 чылда үнген чыындыда, тоску арынның сөөлгү абзазында «Чаагай чаачылдыг, ылаңгыя хөй уругларлыг тыва өг-бүледе уругларны кижизидеринге өөредиглиг эки үүлдерни чеже дээр. Ында уруглар бижиттинмээн хүлээлгелерлиг. Улуглары бичиилерин ажаап карактаар, бажың ажылын чоруларынга (мында өг дээр турган) ада-иезинге дузалажыр, хойлар болгаш өшкүлер кадарар, ыяш чарар, суглаар болгаш «ске-даа» деп бижээн. Моңу бижээн автор (боду билир ыйнаан) мында безин кандай бижип турар: «бажың ажылы чоруудар.., хойлар болгаш өшкүлер.., ыяш чарар» дээш, оон-даа өске сөстер сл үеним-биле дүүшпес. Ыяш-таар, чзергеннээр, хой кадарар, анай, хураган дозар, өг ажылы кылырына чакчыктырар турганнар.

Хөй уруг-дарыглыг ада-иелер: «Хөй уругнуң арызында бир багай кижи черле турар» дижир. Ол база-ла бадыткаттынып турар. Кандыг төлүн «багай» дээрин олар шупту талазын өөреп көргениниң түннелинде чугаалаарлар. Шак-ла ындыг хевирлиг ажы-төлду бо үеним башкылары «берге кижизидилгелиг» деп санап турары ол. Бурыңгу тыва өгбелеривис ол ындыг ажы-төлүнүн дугайында: «Төрел багы—аал чуду, төл багы—өг чуду» дижип чугаалаар чорааны шынны көргүскен. Ам безин көрүп, дыңнап чоруурга, тыва улустун алдар-адын чаңгыс-ла эки ол, азы уруг бедикче көдүрери көдүрүп, куду бадырары бадырып чор ышкажыл.

Бир эвес:

Айым биле хүүм ышкаш,
Айдың чырык чүве-ле чок.
Ачам биле авам ышкаш,
Авыралдыг улус-ла чок —

деп ылап-ла хүнүлеп чоруур ажы-төл болза, ындыг ажы-төлдүн алызында барып, шынап-ла, чоңу—чоорган, хөйү—хөйлеп кижилер болуп өөрлери бүзүрелдиг. Ындыг-даа болза бистин бо хүннерде садыг-саарылга (рынок) үезинде чуртап турар амыдыралывыста нарын күүлдер хөй. Маңаа ада-иелерниң башкылаашкыны эргежок чугула. Ылаңгыя камналга дугайында. Биеэги «коммунизм» үезинде өөренип чаңчыкканывыс өскүүхөренгиге, эт-сепке, идик-хепке, акша-көпеекке камналга чок чоруувустан ам адырлырының үези келгени бо. 1950-60 чылдарда төрүттүнгүлээн чамдык ада-иелер хамаанчок, харын-даа кижизидикчи-даа өөрүүсте ол «бай» үениң тевиинден адырлыбастар бар.

Мурнуку чылдарда өөреникчилеривис эрткен чылгы школачы формазын бо чылын эрги дээш кетпейн турдулар. Эрги номнар албас турдулар. Кичээлдер сөөлүнде-ле саазыны ширбип, үндүрүп топ турдувус. Карандаштар, демир-үүктерни черже октагылапкан чыткылаар турду. Уруг-дарыгның эрги идиктерин, сумкаларын септеп-селип алыр хире аргазы бар турда-ла, оңгарларже топ, өрттедиптер турдувус. А ам? Ындыг эвес. Тывавыста пос-таавы, сазыны, демир болгаш өске-даа продукциялар бүдүүлүп-тер фабрика, заводтарывыс чок. Ынчангаш ол бүгүнү камнаар. Оларны алызында барып, бистиң ажы-төлдеривис — силер бүдүүп кылыр кижилер кылдыр өөренирер деп чагып, сургап өөредири ада-иелерден кол хамаар-жыр. Ынчан-на башкыларга дузалашканынар, кады демнежилгенер ол болур.

Чоокта чаа «Хөндергейим» деп ырыны алдыгы класстың өөреникчилеринге өөредип турган, «челезинде хөнезинде» деп сөстерни тайылбырлаар дээш, көргүзүг материалы — черле, хөне — чокка дыка-ла бергедедим. Билбес, шуут билбес болдулар. Малчыннар уруглары база бар, олар база билбес чордулар. Ынчангаш ада-иелериниң уругдарыынга өөредир ужурлуг үүлдери-ле хөй, «Өг-буле, школа, хөй-ниити» —барыкла школа бүрүзүнде салдының турар кижизидилге болгаш өөредилгениң кол угланыышкыны мындыг болу берген. Бо талазы-биле хөй тайылбыр биживес бодайдыр мен. Үүге дээрге В. А. Сухомлинскийниң Павлыш школазынга хөй чылдарда ажылдап келген үезинде оон баштайгы өөреникчилериниң уруглары ол-ла школада башкылар, азы янзыбүрү мергежилдиг ада-иелер апарганы ышкаш, бо үеним ада-иелериндe мээн авам ышкаш, ам 84 харлыг, үжүкбижик-даа билбес, артем-билии чок ада-иелер чок деп дорт чугаалаар мен. Ажы-төлүңерге башкылар болуп көрүвер, эргим ада-иелер.

Чан-оол ОНДАР.
Хоочун башкы.
Сүт-Хөл район.

Улуглар болгаш уруглар

УЖУКТАР

Чогаалчы кижи чон аразынче кирер. Оон чогаадыкчы ажылының кол дазылы, үнер дөзү — чонда дижиривис чеп. Оон уламындан «чонуң сөзү — алдын, чогаал сөзү — чечен» деп үлегер домак тывылган боор. Ийе. Улуг, бичии-даа кижилерниң чугаа-соодун дыңнап, оларны аай-дедир сайгара бодап чоруурга, кижиге дораанна эскертинмес, ол хирезиниде кижиниң хей-ыт кириптер эге ужук сөстер бо-ла таваржырлар. А оларның ачызы-биле чаа үлегер домактар, харын-даа шүлүктер төрүттүнүп келири хаая эвес. Ам ындыг ужук сөстерниң ачызы-биле төрүттүнген одуругларны номчуп көрээлиңер:

Хем кешпейн,
Теревин дивес,
Кемин тодаратпайн,
Тенээн дивес.

* * *

Эки чорда,
Эжи апаар.
Баксыраарга,
Бачыды апаар.

* * *

Эндег кылбас
Кижи чок.
Эштип билбес
Балык чок.

* * *

Эки кижи
Эжин сатпас,
Эртине даш
Элеп читпес.

* * *

Шынаа черниң
Шыгы элбек.
Шынчы кыстың
Шырайы чазык.

Монгуш ДОРЖУ.

Дилээнин ёзугаар

ЮРИДИКТИГ БИЛИГ КҮЗЭЭРЛЕРГЕ

Тыва Республиканың Юстиция министерствозунга болгаш солуннар редакцияларынга-даа чурттун юридиктиг эртем-билиг чедип ап болур дээди болгаш ортумак өөредилге черлерингe кирип, өөренирин күзээннериниң чагаалары сөөлгү үеде хөй кээп турар. Бо талазы-биле айтырыгга допчузу-биле харылаан бээрин ТР-ниң Юстиция министерствозунуң кадрлар талазы-биле консультантызы Кара-оол Божурович ОЮНДАН «Шынның» корреспондентизи дилээн. Оон чугаалааны болза:

— Юридиктиг өөредилге черлерингe өөренип, специалист болуксаар аныяктар чогум каяа, кандыг өөредилге черлерингe барып болурун айтырып турары таварылга эвес. Бистер бо чылдың май-июнь айларында ындыг өөредилге черлерингe киреринин шылгалдаларын хүлээп алырының дугайын республика солуннарынга тускай чарлаптар бис. Ынчалза-даа аңаа чедир өөренирин күзээннерини билип алыксап турар айтырыглары хөй-дүр.

Чурттун дээди болгаш ортумак юридиктиг өөредилге черлерингe киреринде күзээннерни бистин министерство чыып, оларны тус-тус хорайларже тускай бижик-биле чорудуп келген болгай. Ынчалза-даа 1992 чылда Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиңге юридиктиг өөредилге черлерингe киреринің шылгалдаларын биске, Кызыл хоорайга хүлээп алза кандыгыл деп айтырыг турган бис. Бо дилег-биле кады кандыг хоорайларга, наш кижи өөредип чорударын база тодаргай айыткан. Чижээ, Екатеринбургтун юридиктиг институдунче бо чылын 6 кижини, Красноярскиниң күрүне университединиң юридиктиг факультединче — 2, Алтайның күрүне университединиң юридиктиг факультединче — 4 болгаш Красноярскиниң юридиктиг ортумак техникумунче — 15 кижини бо чылын өөредип чорудар деп турар бис. Амдыызында бо айтырыгның ам-даа үзе шиитпирлеттинмээнин база чугаалап каайн.

Ынчалза-даа моон мурнунда чылдарда ышкаш, дараазында шылгалдаларны ол өөредилге черлерингe киреркде дужаар апаары биллингир. Ол дээрге орус дылга аас болгаш бижимел-биле (чогаал) шылгалда, СССР төөгүзү, даштыкы кандыг-бир дыл болгаш хоойлудурум эртемиңге киреринің шылгалдалары боон болур. Ынчаарга бо эртемнерге шылгалдаларның кандыг өскерилгелерлиг болуру билдинмес.

Оон ангыда амгы үеде амдыгаештан белеткеп алза чогуур документилер билдингир: ортумак эртем-билигни доосканының дугайында документ, кадының талазы-биле 086/У хевирлиг эмчи шынзылгазы, 3х4 см. хемчээлдиг фото-чурук (8). Оон ынай кижилер боттарының паспорттарын болгаш шериг билеттерин туда эккеп көргүзер апаар.

Бир эвес шериг албаны эрттиргеш келген оолдар бар болза, олар шериг кезээнден чоруткан бижинти болгаш характеристиканы билдиришкининге кожары албан. Бир эвес өскүс оолдар болгаш уруглар болза, ол дугайында шынзылганы улус депутаттарының Советтеринден алза чогуур.

Бо бүгүнү үүге чугаалап тур силер дээр болза, өөренирин күзээн кижилер баш удур ыяк белеткенир ужурлуг, ынчангаш чугаалап турарым бо.

База бир онзалап чугаалап каар үүве бар. Ол болза чурттун юридиктиг өөредилге черлерингe киреринің шылгалдаларын бистің республикага дужаарын күзээрлер хөй болганда, шыгыы конкурстуг апаары чугаажок. А бир эвес Кызыл хоорайга институттарга шылгалдаларны дужаап алган болзунаргa, акша төлевес силер. Амгы үеде ажылдап турар болгаш бот-өөредилгеже киреринің күзээр кижилер турар болза, олар шилип алган өөредилге черлерингe барып, ажыл стажының аайы-биле тускай керээ чарар апаары базы солун. Чурттун юридиктиг өөредилге черлерининиң турар адрестерин бистин министерстводан билип ап болур.

Кара-оол ОЮН.
ТР-ниң Юстиция министерствозунуң кадрлар талазы биле консультантызы.

НЬЮ-ЙОРК. Суверениг ийи күрүнелериниң — Азербайджанның болгаш Арменияның аразында чепсентиг месилдежишкиннер сөөлгү хүннерде эгелээн болгаш тайбың чурттакчылар өлүм-чидимге таваржып турары-биле холбаштыр сеткил дуурээшкинин Каттышкан Нациялар Организациязының кижи эргелериниң талазы-биле тускай комитеди илергейлеп, медеглел кылган. Арменияның болгаш Азербайджанның Даг-Карабах дээш месилдежишкини Югославияда халаптыг хамааты дайыны ышкаш болу берген-дир деп комитеттиң медеглелинде айыткан.

КАИР. Россия Федерациязының даштыкы херектер министри Андрей Козыревтиң Египетке албанның аян-чоруу доозулган. Россияның даштыкы херектер министри Каирден чоруптар мурнуу чарында аэропортка парлалга конференциязынга медеглел кылгаш, Египетке чугаалажыышкыннар үеединде үш кол айтырыгларны сайгарып көргенин чугаалаан. Бирээде, ийи таланың экономиктиг, политиктиг болгаш культура харылзаалары. Ийиде, Чоокку Чөөн үүте чөрүүдээни тайбың таарыштыр шиитпирлээри. Үште, өжөөтен хөделишкиннерниң бүгү хевирлеринге удур туржуру. Андрей Козыревтиң Египеттің президентизи Хосни Мубарак оон Каирге барган үезинде хүлээп алган.

ВАШИНГТОН. Каттышкан Нациялар Организациязының резолюциязын Ирак күүседир кылдыр ону албадаар төлээде, Иракка удур кандыг-даа хөделишкиннерни кылырына АКШ-тың шериг корабльдери белен деп, Персия мугулдурунда бөлүк америк шериг корабльдериниң командылаксызы контр-адмирал Рейдор медеглээн. Амгы үеде ында АКШ-тың 25 шериг корабльдери бар.

СОФИЯ. Болгарияның Козлодуйда атомнуг электростанциязы бар. Болгарияның Министрлер Чөвүлелиниң парлалга төвүнүн дыңнатканын ёзугаар алырга, электроэнергияны ажылдап үндүрери АЭС-ке бо чылдың эгезинден бээр кызырылган турган. Ынчалзажок электростанцияда үреликшиннерни чедишкининг чайлатканын, АЭС-тің алдыгы блогу ажылдап эгелээнин дыңнадыгда айыткан.

ПРАГА. Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың киржикчилери чурттарының бедик албан-дужаалдыг төлээлекчилер комитединиң хуралы Чехословакияның найысылалында ажыттынган. Даг-Карабахта байдалдың дугайында айтырыг хуралдың бүгү киржикчилериниң кичээнгейинин төвүнде тургустунган. Арменияның болгаш Азербайджанның аразында чөрүүдээни тайбың арга-биле шиитпирлээрилге угланган баңымны кылыры эргежок чугула деп, хуралдың киржикчилери медеглээн.

ЛОНДОН. Великобританияның болгаш Ирланд Республиканың чазактар баштыңнары Джон Мейджорнуң болгаш Альберт Рейнольдстуң аразында чугаалажыышкыннар болган. Соңгу Ирландияга быжыг тайбынды хандырып догуннадырының айтырыгларын ужуражыышкын үезинде ийи чазактар баштыңнары чугаалажып көрген. Соңгу Ирландияның политиктиг бүгү кижиларының аразында чугаалажыышкыннарны катап эгелээриниң эргежок чугулазын Дж. Мейджор, А. Рейнольдс онзалап демдеглээн.

ПАРИЖ. Куруда (Француз Гвиана) космодромдан «Ариан» деп чедирикчи ракетаны Франция космос делгемнериниче чедишкининг салып үндүрген. Ракетаның дузазы-биле орбитага харылзааның ийи спутнигин чедирген.

ТОКИО. Хамаарышпас күрүнелериниң демнежилге чурттарының, бирги ээлчегде, Россияның ядролуг чепсээн узуткаарының түннелинде «артыкталыр» плутонийни херек кылырда ажыглаарының планнарын Японияда чогаадып эгелээн. Японияның эртем-техниктиг эргелелиниң эртемденнериниң санап көргенин ёзугаар алырга, тарап дүшкен ССРЭ-ниң барык 15 муң ядролуг чепсектериниң кезектерин алырган сөөлүнде 70-80 тонна арыг плутоний «артыкталып хосталыр».

(РосИТА — СЧТА).

ХУУ ӨНЧҮҮ ДЕГ

Тожу районда Сыстыг-Хем күрүне аныыр ажылагыйының директору И. Н. Плющенковтуң ажылынга ээ-харыысалга чок чоруунуң дугайында шүүмүүлелдиг чагаалар «Шын» солунга 1991-1992 чылдарда үш-даа катап үнген үүве. Ол ышкаш мында механиктеп ажылдап турар Алексей Чылбагаш база-ла ажылынга ээ-харыысалга чок.

Ажыл-агыйның өнчүзү болур машина-техникага кам чок, ону үрегдээр, амыхуузунда ажыглаар чорук шынныг бооп бадыткаттынып турар. Ажыл-агыйга ажыглаар кылдыр чаа келген бир автобус, бир автомашина ээ-харыысалга чок чоруктан үрелген. Моон кол чылдагааны—ол чаа келген автобусту, автомашинаны тускай чолаачы кижилерге быжыглавайн, оларны туралаан-на кижилер хөделдирип алгаш, мунуп чоруп турганында. Ындыг ээ-харыысалга чок чоруктун түннелинде ону билир-билбес кижилер үрегдеп каапканы ол. Ийи чыл безин четпээн чаа автобус аңаа-ла үрелик турар-дыр.

Ажыл-агыйда алды трактор, 4 машина оар. Олар база-ла бир хүн ажылдаар, бир хүн септелгеге турар болу берген. Шак мындыг ажыл-агыйжы эвес чорук ажыл-агыйга дыка-ла шаптык чедирип турар. Машина-техниканы кандыг-даа чөп-шээрел чокка хуузунда ажыглаар, дүне-хүндүс чокка аңнап мунар чорук бар. Бир чиик автомашинаны, бир тракторну директор И. Плющенков биле охотовед боттарының хуу өнчүзү кылдыр чажырып алган ажылдап турарын чон бадыткап болур. Ажыл-агыйга ажыглаары-биле ол машина биле тракторну иви мыйызы-биле ориап алган үүве-ле болгай.

Д[illegible] АЙР-САНАЛ.

ШЫН САНАЛ-ДЫР

Эрткен чылдың төнчүзүнде Эрес-оол Кууларның «Демдеглезе» деп эгелиг үүлүнде бодалдарга долузу-биле каттыжар мен. Үүге дээрге авторнуң бижип турары ышкаш төөгүнү, шынап-ла, чон тургузуп, келир үеге балалбайн, ол-ла олчаан дамчыттынып артар болгай. Тыва улустун төөгүзүнде алдан-дургуннарның тура халыышкыны, Хомду дайыны, а адактын соонда — Ада-чурттун Улуг дайыны база-ла уттундурбас болуушкуннар-дыр.

Эде тургустунуушкунуун мурнундагы Эвилелге эгеледеп, чаа иниттилеп тургузуу тыптып, ажык-чарлыг чорук калбарган амгы үеде чамдык авторлар Хомду дайыны дээн ышкаш, ындыг тыва улустун киришкини төөгүлүг болуушкунун сактып турар апарганы таварылга эвес.

Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында тыва эки турачыларның бирээзи Михаил Белекпенович Сундуй бодунуң сактыышкыннарын бижээн номунда кыдат эжелекчилерге удур моол, тыва улустарның Хомду деп черге чаалашканын кыска-даа болза, чугаалаан, ол шинчилеттинер дээрзинге идегелин илереткен болгай.

1900 чылдың эгезинде ол болуушкунга тывалар киришкен болгай. Даштыкы эжелекчилерге удур бистин тыва улус демниг күш-биле демисежип келгенин ол бадыткап турар. Ынчангаш Э. Айуларның бо болуушкунну үүге демдеглеп болбазыл деп айтырыынга каттыжар мен.

Монгуш КЫЗЫЛ-ООЛ.
Бай-Тайга район.

Сарыг-шаажын болгаш «ЧҮДҮКЧҮ

МЕЧИ ЧЫЛЫ

(60 ЧЫЛДЫГ ЭРГИЛДЕДЕ ТАЙЫЛБЫРЫ)

(Эгезин № 39 «Шында»).

МЕЧИ ЧЫЛДЫҢ БИР ЧААЗЫ

1908 чылдын **февраль** 2-де
1920 чылдын **февраль** 20-де
1932 чылдын **февраль** 6-да
1944 чылдын **февраль** 25-те
1956 чылдын **февраль** 12-де
1968 чылдын **январь** 30-де
1980 чылдын **февраль** 17-де
1992 чылдын **февраль** 4-те
2004 чылдын **февраль** 20-де

Кижи бодунуң төрүттүнген хүнү Мечи чылга таваржыр бе, таварышпас бе дээрзин бо чуратайлардан билип ап болур.

УЖУРАЛДЫГ ХҮННЕР, СЫЛДЫСТАР

Мечи чылдыгларның сүлде хүнү — пятница.
Тын хүнү — четверг.
Каржы хүнү — вторник.
Сүлде сылдызы — Бус (ону шажын литературазында «7» деп сан-биле демдеглээри чаңчыл апарган).
Тын сылдызы — Ангурени (0).
Шаптыктыг сылдызы — Аспис (8).
Каржы сылдызы — Ануран (16).
Буянныг сылдызы — Брани (1).
Шулбус сылдызы—Маркшир (4).
Ыракка чымчак чылы — күске.
Чоокка чымчак чылы — улу.
Ыракка каржы чылы — хаван, чылан.
Чоокка каржы чылы — дырбактыг.

ХҮННҮҢ СЫЛДЫСТЫҢ УЖУРУ

Сүлде хүнүнде кандыг-бир ажыл-херектиг, чоруктун бүдери амыр болур.

Тын хүнүнде буянныг, кежиктиг, өөрүшкүлүг эки болур.

Каржы хүнде (өлүмнүг хүнде) ажыл-херектиг бүдери, чорук чогууру таарыы, оон ужурунда ындыг хүнде оваарымчалыг чоруур, өлүмчидимден, озал-ондактан кичээнир.

Сүлде, тын, буянныг сылдыстар алаанга кижиниң ажыл-үүлези, чорук-шуулу сагып дет амыр чогуп турар.

Шаптыктыг, каржы, шулбус сылдыстарлыг хүннерде ажыл-херек шуудавас, чорук бүтпес, бүгү үүве сарааланыып, сагыш-сеткил оожургал чок турар.

Чымчак чылдарда, хүннерде, шактарда ажыл-үүле бүдүүгүр, чорук чогунгур, эки болур.

Чымчак чылдыглар өг-бүле тудар болза, чурттал-газы эки болур, эт-хөрөнгизи өрүлээр, аразында найыралдыг, деминг чурттаар.

Каржы (дайзын) чыл, сылдыстыгда ажыл-үүле чогуваас.

Кижи төрүттүнерге, сүлде хүнү таваржыр болза, ол кижи узун назын назылаар.

Буянныг сылдызы таваржыр болза! оон буян-кежин улуг, чурттал-газы эки болур.

БИР ЭВЕС МЕЧИ ШАКТА (15.17 ШАКТАР)

Оң талакы кулак сылаар (алгырар) болза, өөрүшкүлүг үүве болур (өөрүүр).

Солагай талакы кулак алгырар болза, шүүттүг үүвеге таваржыр (шүүдээр, човаар).

Азырар болза, дүне багай дүш дүжээр чок болза, арага-биле холбашкан багай үүвеге таваржыр.

Чүрек дүргедээр болза, арага-биле холбашкан багай үүве үүлгедир.

Ыт ээрер болза, кандыг-бир хөлдөөзин үнер.

Оң талакы карак тыртар болза, кыс кижиге таваржыр, өлзөн бодандыраа байдал болур.

Солагай талакы карак тыртар болза, ажык-олчалыг болур.

Кулак изиннээр болза, байыр, дой болур, арагага таваржыр, хөглээр.

Бо шакта каржы үүлдерден ойлап чорааны дээре.

Бо шакта төрүттүнген кижиниң угаан-бодалы дүрген, үүле-ижи бүдүүгүр болур.

Бо шакта кижиниң сыныйсидик органнарының ажылы күштелип идепкейжир байдалдыг.

Мечи шак демир магаботтуг болур.

Мечи чылда күстүн башкы айының чаазындан эгелээш, 72 хонуктун дургузунда демир мага-боттугларның өөнези, улуг-хырны, кодузу херлир, оон ужурунда ол органнарны кичээнгейлиг бодап чорза чогуур.

Мечи чылдыгларның сүнезини мечи хүнүнде бажыңга турар.

Мечи чылдыглар бүгү назынының дүргузунда ханнадып каап чурттап, изиг чиңге кактырбайн чоруур болза, бодунга өлчейлиг болур.

Мечи шакта оларның сүнезини үүрекке кээр, ынчангаш ол үеде ханнадып-даа болбас, изиг чиңге кактырып-даа болбас.

Мечи чылдыглар хүн үнер болгаш хүн хөөрээр (бедиир) үеде ханнадыры чогумчалыг болбас.

МЕЧИ ХҮННҮҢ АЖЫЛ-ҮҮЛЕЛЕРИ

Келин алыр (куда дүжүрер), ыяш тарыыр, бажың, кажаа орну шилиир, ону тудар, ойнап-хөглээр, хейаът көдүрер үүлдер ыылыр болза, дыка чогумчалыг болур. Ынчалза-даа чаа хеп быжар, даараар, аңаа хээ оор, өг херектелдерни кылыр болза, дыка-ла таарымча чок болур дээрзин бодап чорза эки. Ол ышкаш кыштын ушку айының мечи хүнүнде бижектиг бизи чиңдиг турар ужурунда ханнадып эмнедирин шээрлээр дээрзин утпас.

Мечи хүнүнде төрүттүнген кижиниң тос-тос сезен бир хонганында болгаш тос хар харлаанында бачыттыг болур дугайын база билип алза эки.

1. Кара мечи хүнүнде Эрликтен адырлыр үүле бүдүрер хүн болганы-биле ол хүн кылган буянныг херек кижи амытанның бир чыл дургузунда эрттирер човаачын солуур.

2. Көк мечи хүнү Авид Бурганга ном номаауур, дээрден авырал көөр хүн болганы-биле ажыл-үүле бүдүүгүр, чорук шуут чогунгур хүн болур. Ол хүн буян бүдүрерге, үш чылда кежиктиг болур, ажы-төлү өзүп көвүдээр чалалгалыг хүн болур.

3. Кызыл мечи хүнү Манзушри Бурган болгаш көк тоннуг бодунуң Бурганынга эзлеткен хүн болганы-биле буян бүдүрерге, буяны саглаңнадыр өзүп көвүдээр, кежии он муң катап арбыдаар.

4. Сарыг мечи хүнүнде Муң Бурган ээ көрүп дузалаар болганы-биле ол хүн бүдүрген буян он муң катап арбыдааш, ажы-төлү өзүп арбыдаар, азыраан малы өзүп көвүдээр.

5. Ак мечи хүнүнде мерген угаанныг Шагжы Бурганга ном авыралдаар хүн болганы-биле ол хүн бүдүрген кежик төнмес, ону кылган кижиниң ат-алдары алгыыр, ажы-төлү өзүп арбыдаар.

МЕЧИ ХҮНДЕ МЕҢНЕР ТАЙЫЛБЫРЫ

Ийи кара менде шулбус төрүттүнген, ол хүн кижи ажааган черге баарга, каргыш чаңдыраргa чогумчалыг. Ынчалза-даа хомудап ыылаары, дүне чорук кылып үнери. Бурганга чүүүүрү, куда хөрөө кылыры багай болур.

Беш сарыг менде Бурганга тейлээри, хүрээ тудары, ыдыктыг чүүлдер тынгараары, шавылаары эки. Ынчалза-даа чер-биле үрелдежири, кудалаары, кижиден ыт алыры багай.

Сес ак менде Бурганга тейлээри, уруг чууру, сак кыпсыры, куда кылыры, сагыызын алыры, Бурганга далган кижи дүрүзү өргүүрү эки. Ынчалза-даа чыдыг, хуюксуг үүлдер кылыры, дулгуяк кадай кижи-биле кады чүве бүдүрери багай.

МЕЧИ ЧЫЛДЫГЛАРНЫҢ ДӨРТ НЕМЕЛДЕ МЕҢИ

Бир эвес мечи чылдыг кижи 2 кара меннинг болза, аңаа база дөрт мен немежир: тын меңи — 8, бот меңи — 2, кежик меңи — 5, хей-ыт меңи — 6.

Бир эвес мечи чылдыг кижи 5 сарыг меннинг болза, тын меңи — 2, бот меңи — 5, кежик меңи — 8, хей-ыт меңи — 3.

Оон ангыда мечи чылдыглар Чеди-Хаан сылдыстың (Чеди Бурганның) бажыңдан эгелээш, беш дугаар сылдызынга (кудуруундан азы сывындан санаар болза, үш дугаар) төрүттүнген болур, ону дагып, шиишнир тариназы: ом брадя зарама рана сухаа!

(Уланчылыг).

Театр болгаш салым-чол

Бо каш одуругларны кады өөренип, ажылдап чорааным чаңгыс курс. чум эжимге тураскаатты. Ол дириг чораан болза, бо чылдың мартта 50 харлаар турган пйик. Мария Солун-оол, шынап-ла, дыка талантылыг артист чорду. Оон хөөн сы. ны-даа, өткүт үнү-даа, ча. зык-чаагай хүлүмзүрүү. даа уттундурбаан, сагы. жывыста хевээр чурттап чор.

Институтка өөренип-даа, театрга ажылдап-даа чоруур үеэнде ойнаан, кылган ажылдары шыырак боор кижи-ле болгай. Эки кылган ажыл черле эскериглиг, чон, көрүкчү сонуургай бээр. Марияның дугайында бо солуннуң арыннарынга ном. чукчулар, журналистер удаадараа бижип турдулар чоп. Симоновтуң «Бистин хоорайывыстың оглу» деп диплом ажылдыг шиивисте ол Варя Бурминаның ролюн ойнады, ынчан оон дугайында мынчаар бижээн. **«Варяның ролю берге, нарын рольдарны бирээзи. Чүге дизе анаа кижиниң угаан-бодалын, сагыш-сеткилин илередип көр. гүзер. Ол рольду Мария Солун-оол кончуг эки күүседип шыдаан».** (1968 чыл).

Институт доосканывыс соонда, үр болбаанда режиссер Иван Комбу С. Токаның «Төңгүр-оол» деп шиизин тургускан. **«Ук шиинде чаа төрөге удур бар-ла шаа-биле хоралакчы чоруктарны үүлгедип турар феодал Сандак. тын уруу Сержиңмааның ролюн артист Мария Солун. оолдуң күүсеткени ылап-ла бүзүренчиг, артык-дудуу болгу дег үүл чок. Көрүкчүлериниң чайгаар частың үнүп келир килеки бо бүгүнү бадыткан турар».** («Шын» солун, 1969 чыл).

Шынап-ла, Мария алган, туткан ролюн эчизинге чедир белеткээр чаңчылдыг кижи. Ону К. Кудажының «Он бир» (Бичелмаа), А. Салынскийнин «Барабанчы кыс» (Нило Снежко), В. Көкоол биле С. Нюрбөнүң «Найырал» (Таня) деп шиилеринге кады ойнап турган, оон салым-чаланныын көрген мен. «Он бирде» Бичедмааның фронтучу эштери-биле байырлажып турар сценазында оюнун көргеш, кады ойнап турган кижиниң безин сеткил-сагыжы хөлзей бээр. А Нило биле Таня: бирээзи — чажыт разведчик. хайгыылчы, бирээзи — Тыва чурттуг орус уруг, тыва таныштыг, тыва эштиг, ийи аңгы кижи, ийи аңгы салым-чол, ийи кижи. Мария анаа тергиин ойнаан.

1970 чылдарда сураглыг чогаалчы Назым Хикметтиң «Ынакшыл дугайында тоолу» биле моол драматург Ойдовтуң «Чеди аргалыг чечен Сенгээзин» театрның тургусканын көрүкчүлер эки билир, утпаан. Ук чогаалдарның кол маадырлары Ширин биле Пагманың овур-хевирлерин Мария Солун. оол шыдаар шаа-биле онзагай тургускан. Ол Ширинни эңлгир-өөлдек шимчээшкиннинг эриг, арыг ынакшылдыг, өзулуг-ла түрк Джульетта кылдыр ойнаан. А кырган Пагманың каржы-хажагайын, доңгун, сеткилиниң чазыйын артист чиңиг сарказм-биле хайыра чок сойгалап көргүскен. Ийи удурланышкак рольдар, чогаадыкчы күштүн солунун болгаш байлаан херечилеп турар.

В. Көк-оолдуң «Хайыраан бодун» С. Л Оюннуң тургусканын өзугаар театрның артистери 70 чылдарда ойнадылар. Ол шиниң тургусканын-даа, Караның ролюн ойнаан артист Мария Солун-оолдуң дугайын көрүкчүлер сонуургаан турду. Ол тургускан «Хайыраан ботту» якут көрүкчүлерге бараалгаткан турган. «Кыым» солунга оон дугайында мынчаар бижээн: **«Ол кысты Кара дээр. Оон ролюн Мария Солун-оол ойнап турар. Бүдүн шиниң дургузунда ханы мунгаралдыг-даа болза, амыдыралга, Седипке, чонунга, чуртунга ынаа-биле, келир үеге идеге. ли-биле артист көрүкчүлерни шуут-ла кайгаткан. Чеже. даа бичии, камгаланып, тут. тунуптар чүве чок бол, ол чаныш-сыныш чок, өжээтилеринге дужүп бербес, сөгүрбес кижилериниң бирээзи-дир».** Оон сөөлгү ажылдарының бирээзи «20 харлыг бис» деп юбилейлиг концертте Шекспирнин шиизинде леди Макбеттиң монологу турган. Мария Солун-оол оон кайы хире бүзүренчиин, коргунчуун бараалгатканын көрүкчүлер уттур үе эртпеди. А Марияның эң сөөлгү ажылы В. Серен-оолдуң «Дойлааш. кын» деп шиизинде Октуй Опайовна, чииртим, чүгле алыр-чиирин бодаар, кажар. оптуг кадайларның овур. хевирин чаңгыс черде чыып каан дег, чиңиг характер болган Мария Солун-оолдуң уран чүүлге кыска амыдыралында чедир кылбаан, каракка илдикпээн ажылы, шынап-ла, чок. Эки чүвени эки дээр, чаңгыс мен-даа эвес, көрүкчүлер ону билир. Чамдык ажылдарын чырытпадым, мыя бо каш борбак чижек безин Мария Солун-оолдуң чогаадыкчы күжүнүн байлаан, улуг арга-дужулгазын, уран чүүлге салымныын херечилеп турар. Мария Серенованын «кызыл-дустап» чоруткану-биле оон салгалы үстүп калбаан, оглу Аяс биле кенни Малина кыс уруглуг болганнар, анаа кырган. аазының адын берген. Бичии Машажык өзүп келгеш, оон изин базып, талантылыг артист боорун-даа канчап билир. Ада-иезин анаа кырган. аазының чырык черге чурттап чорааш, кылып каан ажыл-хөрөөн, ойнап каан рольдарын төөгүп-ле бээр ыйнаан. А бистиң, эш-өөрүнүн сеткил-сагыжынга Мария Солун-оолдуң чырыткылыг овур-хевири олчаан чурттап чоруур. Шынап-ла, шиите-даа ойнаар, концертке-даа ырлаар, салым-чаяан бүрүнү-биле сиңген эживис бистен эрте чашта чарлы-даа берген болза, ол чүректерге сактыышкын болуп артар.

Дадар МОНГУШ.
Тываның Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черниң харыы. салгалыг секретары.

ЧУРУКТА: В. Серен-оолдуң «Дойлаашкын» деп шиизинде кол рольдарны Мария биле Люндуп Солун-оолдарның ойнап турганы.

Гонорарын «Шынга» арт. тырдым. **(Авт.).**

САЛГАЛЫ БАР

ЧҮНҮ ПАРЛААНЫЛ?

Улуг-Хем» чечен чогаал альманагының чеден сески дугаары номчукчуларның холунда кирген. Ында хоочун-даа, аныяк-даа авторларның сөс-домаа чечен-мерген, амыдыралчы овур-хевирлер-биле долдунган солун чогаалдары парлаттынган.

Чырыкче үнген чогаалдарның идейлиг утка-шынары улам бедип, амыдыралда болуушкуннарны кичээнгейлиг сайгарып, үнелеп, чемелеп, түүнеп турары черле чөптүг. Ылаңгыя хенертен келдейген амыдыралдың чылдагаанынга доктаап, ону ханы шипширинче уг-шиглиг чогаалдар амгы үеде негеттиниң турарын хоочун шулукчулер Кызыл-Эник Кудажы, Салчак Молдурга, Чкалов Мандыынчы, Юрий Кюнзегеш, Зоя Намзырай, Александр Даржай болгаш оон-даа өскелер ылавылааны илдеп.

Маңаа чижек болуру-биле Зоя Намзырайның бо одуругларын көрөөлиннер:

«...Хырын дүптээр, өзүн эдер эм-таң чемни
Кызыткыыш дег саазын чокта сатпастады.
Кызыгаар чок аар өртек тергиделин
Кызырарын хоойлудан негеп тур бис...».
(«Иениң үнү»).

Ол ышкаш улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының «Өре» деп чеди строфалыг шүлүү сеткилсагышка онза дээштиг:

«Тыва дылым чырык черге
Тыныг артып калганы дээш,
Бөгүн сеңээ, Саян тайгам,
Бөргүм уштуп чалбарыдым.
Бедик сының эвес болза,
Белде малым сыыгааны дег,
Чонум дылы база ынчаар
Чолдайып каар турган боор он...».

Оон ынай үстүнде миннишкиннерге идейлиг утказы дүгжүп турар Салчак Молдурганың «Кичээн, кижи!» деп кичээндириглиг шүлүүнде бо одуруглар база-ла өөредиглиг:

«Арганы көр: балыглавмаан
ыяш чок-тур,
Аккан чулуу карак чажы,
ханы ол-дур!
Тооруун, кадын сывы-биле
сыырыпканын
Докшак пөштер, кургаан
дөстер чеже-дир, чээ?
Болгаан кижи, боданып көр,
оон башка,
Бойдус сени кеззэ мөңге
хозуп каптар!..».

Чаа үндүрүлгеде бир эскеринчиг чедишкин—аныяк авторларның доктаамал немежип турарында. Оларга Сайдык Сагаан, Артай-оол Чудур, Донгак Шыдыраа, Борбак-оол Саая, Урана Донгак, Василий Салчак болгаш өскелер-даа хамааржыр. Кол-ла чүве — дужулгалыг литераторларның сагыш чованыр деткимчези ылап-ла турары чугула. Бо талазы-биле Монгуш Доржу, Черлиг-оол Куулар, Олег Сувакпит болгаш өске-даа чогаалчылар идепкейлиин кирүзүп келгеннер болгай. Бо чаагай чаңчылды өскедаа шүлүкчүлер, прозачылар, критиктер уламчылаар боор деп идегедим.

Савдан САНДЮ.

АДАР-ТӨШ

Адар-Төштүң арты, бетн эзн чытпас,
Аалдар хонар — чайлаг, кыштаг долу турар.
Аар чүгүн, ажыл-чемин артып алган
Арат кижи чеже катап ашпаан-душпээн.
Чиңгис хаанның каскан оруу — чидер четкен,
Чиңгис, хөрзүн шуглай берген — соргаа арткан.
Айыр-Сааа аъттан дүшкеш, таакпы тиккен,
Айлык черден бараан хараан, шайлап орган.
Кегээн-Булак аржаанынга сүзүк чашкан.
Чиңчилериниң тевелери изеп таптаан
Чиңге оруу ужукталгаш, улам алгаан.
Алдан-дургун кежегелиг кара бажын
Адыр дытка аскан арттың бирээзи бо.
Үндүт сүрген моол, кыдат чүргааннарның
Үзүк чокка шуушкан изи ханның арткан.
Селемелиг кезек солаан халдып эрткен —
Шеттер бажы чолдак-чолдак артып калган.
Тыва кижи төөгүзү чуруттунган
Тывызыксыг Адар-Төштүң арттың ыры —
Борта келгеш, бодалмас-ла чүвем чок боор:
Бо-ла бүгү караамга кээп кестеп келир.

...рий ШАРАВИИ.

Кадыкшыл болгаш эмнелге албаны

АЧЫ-БУЯННЫГЛАР

Республика эмнелгезиниң уродогия салбыры улуг коллектив. Оон эргелекчизи Людмила Ивановна Зудилова салбырның эмчилериниң, медсестраларын болгаш эмнелге ажылчыннарын аарыг кижилерге эптигээлдек болурун бо-ла чагыр чугаалай бээр. Оон-на ужурундан боор, ында ажылдап турарлардан эйтырыг салыр болзунза, олар билири-биле тода харыылап бээр.

Людмила Ивановна 1969 чылда Красноярскиниң медицина институдун доскаш, өскен-төрээн хоорайы Кызылга ажылдап чедип келгеш, медицина училищезинге үш чыл башкылааш, бодунун уролог-хирург мергежили-биле ажылдап кирипкен. Арга-дужулгазы улуг эмчи Иван Кузьминович Балчыйоол-биле кады ажылдап турган, аарыг кижилерни эмнээринге улам мергежээн. 1978 чылдың майда ону урология салбырының эргелекчизинге томуйлаан. Оон бээр ам он беш чыл чедип турары бо.

Урология салбырынга бодум эмнедип чыткаш, Людмила Ивановнаныңдаа болгаш өскелериниңдаа ачы-буянын көрдүм. Бо чылдың январь эгезинде бистин чыткан палатавыска назыны улгады берген Александр Степанович Михалченкону эккеп чыттырган. Оон салгадап аарааны илдеп. Ол дүне аарыг кижи-даа, бис-даа удуп чадаан бис: Александр Михалченко үнүп-кирип, чоууртап... баксырап хоюган. Даартазында бүгү шинчилгени эрттиргеш, кезиишкин кыдырынга ийи хонук белеткээш, Людмила Ивановна биле Алла Васильевна кезиишкинни кылган. Кезиишкин үш шак дургузунда үргүлчүлээн. Нарын кезиишкин соонда, беш хонганда демгивис кылаштай берген. Оон өөрүшкү-маннайын чүге деннээр. Ындыг фактыларның чежезин көрбедим дээр. Алла Васильевна Щелыкалова база шыырак билигдиг эмчи болду.

Урология салбыры керээ-биле ажылдаарынга шыңгыы белеткенгеш, ам ол арга-биле ажылдап кирипкен. Олар, бир-тээ, керээ-биле ажылдап турар болганда, негелде кижи бүрүзүнден шыңгыы. Харыысалга чүгле эмчилерден эвес, сестралардан, санитаркалардан база-ла улуг. Ажылдың шынары деп чүл даарын манаа көстүр. Алыр акша-шалын-даа оон хамаарылгалыг болганда, харыылап турар ажылы, аарыг кижилериниң кадыкшылы дээш харыысалга бедик турар ужурлуг. Бо бүгүнү доктаамал хынаар турары-биле ажылчын комиссияны-даа тургускан ужуру ында.

Коллектив аарыг кижилериниң бүгү организмин арыглап-аштаары-биле, соодар чаа арга-биле эмнээриниң шенелдезин кылып эгелей берген. Эрткен чылдың тончузунде ол арга-биле ийи кижини эмнээн. Түүнел эки болган. Ам база ийи кижини ол арга-биле эмнээр дээш белеткен турар.

Бо салбырның коллективи бир демниг, Эмчилер, медсестралар, санитаркалар-даа аразында арга-сүмелиг. Эмчилер Анна Омунеевна Кара-Тоннуг, Алла Васильевна Щелыкалова, медсестралар Раиса Аракчаа, Римма Иргит, Рада Балчыр, Чечек Донгак болгаш оон-даа өскелериниң аттарынга өөрүп четтириишкинниг чылыг сөстерин аарааш, аңаа эмнеткеш, сегип чанганнар демдеглел дептеринде арттырып турар. Эмчи кижиге аарааш, сегип чанган кижилериниң сеткилинден үнген эргим сөстер кандыг-даа шаңналдан артык дээрзин Людмила Ивановна чугаалап олурду.

Л. И. Зудилованың адаиезин Кызылга 1929 чылда көжүп чедип келген. Ынчап кээрде, Людмила Ивановна Кызылдың хоочун чурттачызы ышкажыл. Тыва черге төрүттүнгеш, чурттап өскен, тывалар аразынга кижизиттинген кижи үндезин чоннуң аажы-чаңын эки билир болбайн канчаар. Аарыг кижиби-биле эмчи бот-бодун эки билгир болза, аарыг база дүрген эмнеттинер.

Киим-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

ЧУРАГАЙ НОМНАЛЫ

Тываның Чогаалчылар эвилелинин «Ак-көк хемнер» деп парлалга төвү «Зурхай» деп бурят дылга үнген номну моол дылдан тыва дылче очулдургаш, Бай-Хаакта типографияга «Чурагай — салым-чолдуң номналы» деп ат-биле парладып үндүрген. Оон редактору Эдуард Донгактың чугаазы-биле алырга, ук бичии чуга номчуташта кижилериниң чүктерин, меннерин, чылдарынын оттарын, эки, багай хуннерин, шактарын болгаш өскедаа чугула чүдүлгеге хамаарышкан чүүлдерни парлаан болуп турар.

Рынок негелдезин өзугаар алырга, ол номчуштың өртээ 5 рубль, бир муң кезекти Өвүр районче чоруткан болгаш ол номну тарадыр талазы-биле айтырыг берге байдалда болу берген.

(Бистин корр.).

Бир чагаага хамаарыштыр

ШЫҢГЫРААЖЫ ХЕРЕК

1992 чылдың февраль 13-те үнген 29 дугаарлыг «Шын» солунда бижикчи Март Кырлыг-Карының «Шыңгыраажы кайыл?» деп чүүлүн номчааш, ону деткип, бо чагааны бижидим.

1954 чылда Москвага болуп эрткен Бүгү-россиниың көдээ аныяктарының уран чүүл көрүлдезинге киржир аас-кежиктиг болган мен. Ынчан Тывадан көрүлдеге киржип чораан болүктүн удуртукчузу Тока-Анчымаа, уран чүүл, музыка талазы-биле Ростислав Кенденбиль, Максим Мунзук, баян хөгжүмге Александр Лаптан, танцыга Николай Кысыгбай (Лаптан, Кысыгбай ам бистин аравыста чок) олар бисти база удуртуп чораан чүве. Ол көрүлдеге «Өөлдек шыңгыраашты» чүгле ийи кижи — Екатерина Кыдай, Сай-Хоо олар ойнап чораан. Кайгамчык-ла чараш ойнап күүсеткеннер ийин. Кандыг-даа улуг-улуг сценаларга ойнай бээрге, «Өөлдек шыңгырааштың» шыңгыраажы дыка тода, чараш дыңналыр чүве ийин. Улуг театрның, шеригниң төп театрының дээш, өске-даа улуг сценаларга ойнап тургулаанывысты сактып олур мен.

Амгы үениң аныяк танцычыларын бактаар бодавайн тур мен. Ынчалза-даа амгы «Өөлдек шыңгыраашты» көрүп олурарга, дендин хөй кижилер анаа-ла шыңгыраажы чок, шимчэшкиннер кылып-кылып каар. Кижиниң сеткилин өөртүп, сонуургалын хандырып шыдавас боор-дур.

Мээң-биле кады ол көрүлдеге киржип чораан өөрүм, башкыларым, удуртукчуларым ынчангы «Өөлдек шыңгыраашты» канчаар ойнап турганын сактыр боор. Ынчангаш мен база Кырлыг-Карының саналынга каттыжып, «Өөлдек шыңгырааштың» күүселдезин чараш, көруштүг кылдыр ойнаарын катап чедип алырын күүзүрдир мен.

Лидия КИМ.
Самагалдай.

Гонорарын «Шынга» артырдым. **(Авт.).**

Чарлалдар салбыразы

ТЫВАНЫҢ КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ТЕХНИКУМУ

2 ай хуусаалыг белеткел курстарынга дыннакчыларны хүлээп алырын чарлап турар. 9 болгаш 11 класс билиглиг аныяктарны белеткел курстарынга **1992 чылдың май 4-тен июнь 30-ге** чедир хүлээп алыр, олар шуут өөренир болгаш бот-өөредилгелиг салбырларга кирер.

Курстарга өөреткени дээш төлевир 200 (ийи чүс) рубльди техникумнуң № 141403 **агар санынга** киирер.

ТЕХНИКУМНУҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Дружба (Найырал) кудумчузу, 2 «а», телефону 9-74-33.

1992-1993 чылдарда **ХҮНДҮСКҮ ӨӨРЕДИЛГЕ САЛБЫРЫНГА** сургуулдарны хүлээп алырын Тываның көдээ ажыл-агый техникуму чарлап турар. **ӨӨРЕНИР ТУСКАЙ ЭРТЕМНЕРИ:** «Ветеринария», «Тараачын (фермер) ажыл-агыйын организастаары» — 11 класс билиглиг аныяктарны хүлээп алыр, «Көдээ ажыл-агый механизациязы», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге бухгалтер учёду», «Көдээ ажыл-агый чорудулгазының бухгалтер учёдунун база анализинин талазы-биле экономист» — 9 класс билиглиг оолдар, кыстарны хүлээп алыр.

Бүдүрүлге чериниң өөредип чоруткан кижизин белеткеп өөредириниң хөлезинин 4 мун рубль, аваа стипендиязы ол бүдүрүлге чериниң күсели-биле хандырар. Көдээ ажыл-агый техникумуубиле керээлерни чарарын колхозтарга, совхозтарга болгаш көдээ ажыл-агыйның еске-даа бүдүрүлгелеринге саналдап турар.

Бот-өөредилге салбырынга ДАРААЗЫНДА ТУСКАЙ ЭРТЕМНЕР ААЙЫ-БИЛЕ ХҮЛЭЭП АЛЫР: «Көдээ ажыл-агый механизациязы», «Зоотехния», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге бухгалтер учёду», «Көдээ ажыл-агый чорудулгазының бухгалтер учёдунун база анализинин талазы-биле экономист» — 9 болгаш 11 класс билиглиг аныяктарны хүлээп алыр. Бо тускай эртемнер аайы-биле өөреткени дээш төлевир — 1000 (бир муң) рубль.

ШУУТ ӨӨРЕНИРЛЕРНИ 1992 чылдың **МАЙ 3-ТЕН ИЮЛЬ 4-КЕ** чедир, бот-өөредилге салбырынга — **МАРТ 16-ДАН ДЕКАБРЬ 19-ка** чедир хүлээп алыр.

Хүндүскү шуут өөредилге салбырынга киреринин шылгалдалары 1992 чылдың **ИЮЛЬ 15-ТЕН АВГУСТ 1-ГЕ** чедир болур.

Тываның көдээ ажыл-агый техникумунун адреси: Кызыл хоорай, Дружба (Найырал) кудумчузу, бажың № 2 «а», телефону 9-74-33.

МАРГЫЛДААЖЕ ЧАЛАП ТУР

Тес-Хем районнуң бокс федерациязы, Самагалдайда уругларның болгаш элээдилериниң спорт школазы

Самагалдай суурга март 12-15 хүннеринде Тываның бирги ужудукчузу Кидиспей Дагбаевич **Чоодуга турасканган** республика чергелиг бокс **маргылдаазын** бир дугаар эрттирер.

Бокс рингизинге элээдилер 10 аңгы деңзи аайы-биле, улуг улус база 10 аңгы деңзи аайы-биле месилдежир. Маргылдаага киржир күзелдиглерни Самагалдайның уругларының спорт школазы-биле баш удур харылзажырын дыннадып тур.

Тинлекчилерни дараазында шаңналдар манап турар:

бирги чер дээш — 500 рубль.

ийги чер дээш — 200 рубль.

үшкү чер дээш — 100 руб.

Шылгараан спортчуларга тускай үш шаңнал көрдүнген.

Маргылдааның чиңгине спонсору — **Тываның Аныктар ассоциациязы,** Детикчи спонсорлары — **районнуң «Убса Нур» ассоциациязы, Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз, Тес-Хемниң септелге-техниктиг будүрүлгези, ажыл-агыйлар аразының көжүп чоруур механизастаан колонназы.**

ОРГКОМИТЕТ.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу, Барыын-Хемчик райкүүскомнуң иштики херектер килдизи 1992 чылдың февраль 28-те албан. хүлээлгелерин күүседип турган үезинде Барыын-Хемчик райкүүскомнуң ИХК-ның милициянның участок инспектору, милициянын биче лейтенантызы

Уран ДОРЖУЕВИЧ САТТЫҢ

амыдыралының 36 чылында мечээнин дыңнатпышаан, оон төрелдериниг болгаш чоок кижилериниг ханы кажыдалды илергейлеп тур.

КИНО

МАРТ 3-те

«НАЙЫРАЛ»: «Честь и кровь ниндзя» (АКШ) 9.00, 10.40, 12.30, 14.20, 16.10, 18.00; ВИДЕОЗАЛ: **«Охотники на оленей»** (2 сериялыг) 10.00, 13.30, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Здравия желаю!»** 13.40, 18.20, **«Как три мушкетёра»** (2 сериялыг) 15.30 шактарда.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээдги Совединиң Министрлер Чавулелиниң «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалың секретарь 3-34-92;
□ оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ сонгал айтырыглар — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ иштилел политиктиг — 3-34-98;
□ улус депутаттар Советтериниг 3-36-25;
□ мергелер болгаш спорт 3-34-57, 3-41-23
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-98;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305»

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном салыының херектериниг талазыбиле күрүне комитединиг типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыт № 41.